

บทที่ 5

การใช้พุทธศาสนาเป็นทรัพยากรทางการเมือง

ความนำ

พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อและพฤติกรรมของคนไทยมาเป็นเวลานานแล้ว และพุทธศาสนาได้มีส่วนสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองอยู่มาก เพราะปรากฏว่า ผู้ปกครองได้นำหลักการของพุทธศาสนาไปกำหนดเป็นหลักการหรือแนวความคิดในทางการเมือง เช่น พระมหาธรรมราชาลิไท ทรงนำหลักการความเป็นธรรมราชามาใช้ในการปกครอง เป็นต้น

ปรากฏว่าผู้ปกครองไทยในอดีตทั้งสมัยสุโขทัย อโยธยา และธนบุรี ต่างก็เคยใช้พุทธศาสนาเป็นทรัพยากรทางการเมือง เพื่อเป็นประโยชน์ในอันที่ตนจะมีอำนาจทางการเมืองอยู่เสมอ แต่ลักษณะการใช้อำนาจอาจแตกต่างกันอยู่บ้างดังกล่าวในบทที่ 2 มาแล้วข้างต้น

สำหรับรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อเสวยราชย์แล้ว พระองค์ทรงใช้พุทธศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมแก่พระองค์ตั้งแต่เริ่มแรกของการครองราชย์ กระบวนการสร้างความชอบธรรม มีขั้นตอนอย่างชัดเจนคือ เริ่มจากทรงมีพระราชปณิธานที่จะเป็นกษัตริย์ตามแนวความคิดธรรมราชาอันเป็นคติทางการเมืองของพุทธศาสนา และขั้นตอนต่อมาคือ ทรงปฏิบัติหน้าที่ตามคติธรรมราชา ซึ่งเราจะได้วิเคราะห์ต่อไป

พุทธศาสนากับอำนาจทางการเมือง

ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับอำนาจทางการเมืองเกิดขึ้นหลายด้านด้วยกัน การเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางพุทธศาสนา ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง¹ และในทางกลับกัน การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองก็มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาด้วยเช่นกัน

¹ ฟรังซัวส์ อูตาร์ท, ศาสนากับสังคมเอเชีย, แปลโดย ภัทร อ่อนคำ และ เสรี พงศ์พิศ (กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย 2524), หน้า 19.

จากลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันทางการเมืองกับศาสนาข้างต้นนี้เราจะเห็นได้ว่า ผู้นำทางการเมืองซึ่งเป็นผู้ปกครอง สามารถกระทำการอันอาจส่งผลกระทบต่อศาสนาทั้งในแง่เสริมสร้างบำรุงรักษาหรือแม้กระทั่งใช้ศาสนาเป็นสื่ออำนาจต่ออำนาจทางการเมืองของตนก็ได้

ศาสนาสามารถเป็นสื่ออำนาจประโยชน์ด้านการสร้างอำนาจแก่ผู้ปกครองได้ ก็เพราะองค์กรทางศาสนาสามารถทำการเผยแพร่ความคิด ซึ่งสนับสนุนระบอบการปกครองอันเป็นการสร้างความชอบธรรมแก่ผู้ปกครองได้ องค์กรทางศาสนาเช่นสถาบันสงฆ์ สามารถสื่อความหมายในทางการเมืองออกมาในรูปของคำสอนอันสอดคล้องกับระบอบการปกครองได้ การที่สถาบันสงฆ์ดำเนินการเผยแพร่ความคิดหรือคติทางการเมืองให้ประชาชนเข้าใจและยอมรับได้ นั่นคือการสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ปกครอง ซึ่งนั่นก็คือ สถาบันสงฆ์หรือคณะสงฆ์ เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในอันที่จะสร้างความชอบธรรมให้แก่กษัตริย์² ผู้ปกครอง (กษัตริย์, ขุนนาง) นั่นก็หมายความว่า คณะสงฆ์ทำหน้าที่ปลุกฝังความเชื่อทางศาสนาที่สนับสนุนอุดมการณ์ทางการเมืองซึ่งผู้ปกครองได้สถาปนาขึ้น เพื่อใช้เป็นแนวทางในการปกครอง การทำหน้าที่นี้ของสถาบันสงฆ์นับว่าเป็นการช่วยสร้างความชอบธรรมแก่ผู้ปกครอง ดังที่แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) กล่าวไว้ว่า "ศาสนามีส่วนสร้างความชอบธรรมและให้อำนาจแก่กลุ่มอภิสิทธิ์และสนับสนุนการถูกกดขี่ (ถูกปกครอง) ของผู้ที่ไม่มียุติธรรม"³

พุทธศาสนาได้เผยแพร่ในสังคมไทยแต่สมัยสุโขทัยแล้วโดยพระมหากษัตริย์เป็นฝ่ายรับมาก่อน แล้วจึงเผยแพร่ให้แก่ชาวบ้านต่อไป ฉะนั้นเมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ปกครองอาจเล็งเห็นประโยชน์ใช้สอยจากศาสนา โดยการใช้เป็นทรัพยากรทางอำนาจในอันที่จะสร้างความชอบธรรมทางการเมืองได้⁴ จึงเข้าไปทำการสนับสนุนการเผยแพร่พุทธศาสนาในหมู่บ้านต่าง ๆ ให้มากยิ่งขึ้น

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

³ Max Weber, The Sociology of Religion (Boston : Beacon Press, 1963), pp.80-118.

⁴ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, บ้านกับเมือง (กรุงเทพมหานคร : รุ่งเรืองสาส์น, 2529), หน้า 87.

ความคิดทางการเมืองที่พุทธศาสนาได้ปลุกฝังไว้ จะเห็นได้ชัดจากความเชื่อที่ว่าผู้ปกครองคือผู้มีบุญ⁶ ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าพุทธศาสนิกชนจะยอมรับผู้ปกครองหรือกษัตริย์ที่เป็นโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นผู้ที่ได้สะสมบุญไว้อย่างมากมาย⁷

กษัตริย์ผู้เป็นโพธิสัตว์ก็คือ ธรรมราชานั่นเอง ซึ่งแนวความคิดนี้พระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัยก็ได้ทรงเคยนำมาใช้เป็นกลุโบายทางการเมือง เพื่อชี้ว่าอำนาจของธรรมราชาเป็นอำนาจที่ชอบธรรมเสมอ ต่อมาในสมัยอยุธยาที่มีพระมหากษัตริย์ที่ใช้หลักการของธรรมราชาเป็นนโยบายทางการเมืองอีก คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยการทำนุบำรุงพุทธศาสนา สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนโปรดให้มีการแต่งมหาชาติคำหลวง ซึ่งล้วนเป็นการเลียนแบบพระราชกรณียกิจทางศาสนาของพระมหาธรรมราชาลิไทย⁷

สำหรับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผู้ทรงเห็นความวุ่นวายปั่นป่วนของสังคมทั้งในสมัยก่อนเสียกรุงและหลังเสียกรุง (สมัยธนบุรี) ย่อมทรงเคยเห็นจุดต่างพร้อยของพุทธศาสนาในสมัยดังกล่าว ดังนั้นเมื่อผลัดแผ่นดินมาสู่รัชสมัยของพระองค์แล้ว พระองค์จึงทรงดำเนินการฟื้นฟูพุทธศาสนาเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี⁸ คือพยายามขจัดความแตกแยกในระหว่างราชอาณาจักรกับศาสนจักร เพราะพระองค์ทรงเห็นว่า หากสองฝ่ายนี้แตกแยกกัน ความมั่นคงในราชอาณาจักรคงเกิดขึ้นได้ยาก ดังที่ปรากฏให้เห็นอยู่แล้ว⁹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

⁶Aung Thin Michael Arther, The Nature of State and Society in the Pagan : An Institutional History of 12th and 13th Century Burma. (Ph.D Dissertation University of Michigan, 1976), p.73.

⁷สมบัติ จันทรวงศ์ และชัชอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2524), หน้า 70.

⁸ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 6 เล่มที่ 1 (มิถุนายน-กันยายน 2519), หน้า 50.

⁹Lerraine M.Gesick, Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824 (Ph.D Dissertation Cornell University 1976), p.113.

¹⁰Craig J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign", p.106.

จุฬาลงกรณ์ได้ทรงดำเนินพระบรมราชาไชยาธิ อันแสดงให้เห็นความเป็นธรรมราชาของพระองค์ เช่นเดียวกับ พระมหากษัตริย์ราชลัทธิไทย และสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระราชประสงค์ที่จะให้ราชอาณาจักรเป็นปึกแผ่นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนี้ กล่าวอีกทางหนึ่งคือ ความต้องการจะให้การปราบดาภิเษกของพระองค์มีความสมบูรณ์ พระองค์จึงต้องประกาศพระราชปณิธานทางธรรมออกมา¹⁰ ว่าพระองค์ปรารถนาโพธิญาณดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ ซึ่งออกในปีแรกที่ทรงครองราชย์ เพื่อจะได้ทรงนำราษฎรของพระองค์ให้พ้นสงสารทุกข์ทั้งปวง การประกาศพระราชปณิธานนี้ทรงทำอย่างตรงไปตรงมาและเปิดเผยทั้งทรงปฏิบัติธรรมทำนุบำรุงพุทธศาสนา ตลอดจนจนการกระทำเป็นลายลักษณ์อักษรผ่านพระราชกำหนดดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งหากพิจารณาในแง่ของเวลาแล้วจะเห็นว่า พระองค์ทรงริบดำเนียรการตั้งแต่ปีแรกแห่งการขึ้นครองราชย์ ซึ่งดูเหมือนจะเป็นการสร้างภาพพจน์สำหรับกษัตริย์ที่มาจากสามัญชน ให้ได้รับการยอมรับศรัทธาและความจงรักภักดีจากประชาชน¹¹ โดยผ่านสถาบันสงฆ์ ซึ่งเป็นกลไกที่สามารถส่งข่าวสารหรือสารแห่งความเป็นธรรมราชาไปสู่ประชาชนได้ ดังที่ สมบัติ จันทรวงศ์กล่าวว่า "ความชอบธรรมในการปกครองของพระองค์ในห้วงสมัยซึ่งก็เท่ากับเป็นการเผยแพร่แนวอุดมการณ์ ดังกล่าวผ่านทางภิกษุไปสู่ราษฎรโดยทั่ว ๆ ไปพร้อม ๆ กัน"¹² อันเป็นลักษณะที่พระมหากษัตริย์อัครศาสนเป็นทรัพยากรทางอำนาจคือ อาศัยความชอบธรรมจากพุทธศาสนา เพื่อสร้างอำนาจอันชอบธรรมทางการเมืองให้ราษฎรยอมรับอำนาจ¹³ พุทธศาสนาถูกใช้เป็นเครื่องมือเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่อำนาจรัฐ¹⁴ การใช้อุดมการณ์ทางการเมืองแบบธรรมราชาผ่านสถาบันสงฆ์เช่นนี้ ถือได้ว่ากษัตริย์ทรงใช้อำนาจ

¹⁰ สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องความเป็นไทยที่ควรดำรงไว้ สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 26-28 มีนาคม 2529, หน้า 37.

¹¹ เกษม ประสมพงศ์, "แนวพระบรมราชาไชยาธิทางการเมืองและการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พ.ศ. 2325-2352" ปรินิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2527, หน้า (ฉ).

¹² สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 53.

¹³ อุกิต จินนิพนธ์สกุล, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชาติไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์จำกัด, 2528), หน้า 16-17.

¹⁴ ฟรังซ์ อูตาร์ท, ศาสนากับสังคมเอเชีย, หน้า 127, 143-144 และ 191.

เหนือสถาบันสงฆ์ นับว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ ทรงนำเอาอำนาจอาณาจักรไปครอบงำฝ่ายพุทธอย่างจริงจังและเปิดเผย¹⁵ การที่พระองค์ทรงกล้า กระทำเช่นนั้น อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงเห็นว่าความมั่นคงแห่งราชอาณาจักรเกิดขึ้นจากการที่ สถาบันสงฆ์ยอมรับพระมหากษัตริย์แบบธรรมราชา ซึ่งวิธีการทำให้สงฆ์ยอมรับคือการที่ฝ่ายอาณาจักร ครอบงำสงฆ์ โดยใช้พระราชอำนาจในการแต่งตั้งพระราชาคณะที่สนับสนุนพระองค์แพร่่อคัมภีร์ โดยใช้กฎหมาย และทรงปฏิบัติพระองค์เยี่ยงพระธรรมราชาในอดีต จากกระบวนการครอบงำนี้ จึง ทำให้สงฆ์ยอมรับพระองค์ และเมื่อสงฆ์ยอมรับแล้ว ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของทั้งสองสถาบัน ซึ่งเป็นรากฐานแห่งความมั่นคงของรัฐก็เกิดขึ้น¹⁶

ดังนั้นความมั่นคงแห่งราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยเฉพาอย่างยิ่งในช่วงแรกแห่งการสถาปนากรุง ความเป็นธรรมราชาจึงเกิดขึ้นจากการที่ รัชกาลที่ 1 ทรงนำมาใช้โดยมีสถาบันสงฆ์ ซึ่งถูกฝ่ายอาณาจักรครอบงำอำนาจ เป็นปัจจัยช่วย เสริมสร้างความชอบธรรมทางการเมืองแก่พระองค์ ในขณะที่เดียวกันก็ทำการโจมตีพระเจ้า กรุงธนบุรี เพื่อทำลายความชอบธรรมของพระองค์ด้วย

ข้อโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรี : เพื่อทำลายความชอบธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรี

เมื่อผลัดแผ่นดินจากกรุงธนบุรีมาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ สิ่งที่ผู้มีอำนาจใหม่แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มักจะเน้นเป็นพิเศษ คือ การแสดงให้เห็นว่าการปกครองในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่มีความชอบธรรม กดขี่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และกระทำอันตรายต่อพุทธศาสนา ข้อเน้นนี้อีกนัยหนึ่งคือ การโจมตี พระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าและผู้สืบสันตวงศ์ในต้นรัตนโกสินทร์ทรงใช้ เป็นเครื่องจรรโลงตามชอบธรรมของพระราชวงศ์จักรี¹⁷

¹⁵ สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 35.

¹⁶ Craig J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign.", p.106.

¹⁷ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา พระนคร: พิมพ์ในงานบรรจุศพคุณพ่อไต้ลั้ง พรประภา, กันยายน 2511, หน้า 694.

ประเด็นที่เป็นข้อโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าเป็นผู้ทำให้บ้านเมืองโกลาหล ได้แก่ ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินอัสถีย์ อธรรม ทำให้แผ่นดินเดือดร้อนทุกเส้นหญ้า การพระศาสนาทรุดโทรม เพราะเสียดกรุงและชาติพระบรมราชูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ จริงอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แม้ว่าพระองค์จะทรงฟื้นฟู พระพุทธศาสนาอยู่มากก็ตาม แต่การฟื้นฟูของพระองค์นั้นมีลักษณะ "แปลก"¹⁸ สิ่งที่ถูกระบุว่า แปลกคือ การปกครองสงฆ์ด้วยวิธีที่ไม่เป็นธรรมเช่นในการตัดสินลงโทษ พระสงฆ์ว่า ผิด ถูกอย่างไร จะใช้วิธีการดำเนินาเพื่อพิสูจน์บริสุทธิ์ หรือทรงให้พระสงฆ์ถวายบังคม พระองค์ เป็นต้น¹⁹

การกระทำที่ไม่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยตามพุทธศาสนาของพระเจ้ากรุงธนบุรีจนถือว่าเป็นเรื่อง "แปลก" ดังกล่าวข้างต้น เป็นบ่อเกิดให้เกิดความวุ่นวายในบ้านเมือง "แผ่นดินเดือดร้อนทุกเส้นหญ้า"²⁰ เพราะนอกจากจะทำให้สงฆ์เกิดแตกความสามัคคีกันแล้ว พระองค์ยังทรงระวางข้าราชการ ลงโทษอย่างไม่เป็นธรรม คนทั้งหลายเมื่อทราบข่าวนี้ ก็เห็นว่าเกิดวิปริตขึ้นในบ้านเมือง²¹ ผลแห่งการเน้นหลักการศาสนาที่ "แปลก" นี้ ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีถูกกล่าวหาว่า "เป็นพระเจ้าแผ่นดินอัสถีย์ อธรรม ทรงกระทำให้สมณพราหมณาจารย์ ราชวงศ์ ข้าราชการ ประชาชนราษฎร ประสบทุกข์ทรมานและพระพุทธศาสนาเศร้าหมอง"²²

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ข้อกล่าวหาที่ว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำให้พุทธศาสนาหมวมอง เพราะนำสิ่งที่ไม่ใช่แก่นแท้ (คือไสยศาสตร์) มาเน้นเผยแพร่แก่ประชาชน ทำให้ประชาชนเกิดความสับสน ไม่เข้าใจคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพุทธศาสนา ซึ่งเปรียบเสมือนเกิดมาไม่มีโอกาสได้พบกับพุทธศาสนานั้นนับเป็น ข้อกล่าวหานี้เกิดขึ้นในปีแรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นครองราชสมบัติ โดยการออกพระราชกำหนดใหม่มาชี้ข้อผิดพลาดทางศาสนาของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า "แผ่นดินก่อนนั้น อนาคตประชาราษฎรทั้งปวงมีน้ำจิตยังมีสติปัญญาเคยในการกุศล สะสมอยู่ด้วยบาปเพศ

¹⁸ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2470), หน้า 129.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 136.

²⁰ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 694.

²¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ไทยรบพม่า, หน้า 538.

²² กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า 694.

โยธา กลัวราชโภย ก็ชวนกันค้นเคยไปในการขบหายาบเข้าด้วยราชกิจนั้นสับสนพันประมาณ เสียที่
ได้มาเป็นมนุษย์และพบพระพุทธรูปศานาอันยากที่จะได้พบเห็น"²³ และในเมื่อพระมหากษัตริย์มิได้นำ
ประชาชนไปพบพระพุทธรูปศานา ประชาชนมิได้ปฏิบัติกุศล อันเป็นบ่อเกิดของทุกข์ทั้งปวง ดังที่ระบุไว้
ในพระราชกำหนดใหม่ ซึ่งออกในปีแรกที่ทรงครองราชย์เช่นกันว่า "...ทำวณฺเฑาะเสนาบคือนาประชา
ราชภูร แต่ก่อนที่ประมาทมิได้ปฏิบัติตามทศกุกุลกัมบทวิโนย ได้ชื่อว่ามิได้ภบบำรุงพระศาสนาแต่
อกุลชิมช่านไปในสันตนากระทำอกุลกัมต่าง ๆ ก็ได้ทุกขเวทนาในอนาคตปรจุบัน"²⁴

การกล่าวโทษโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรี เพื่อลดความเชื่อถือต่อพระองค์ไม่ได้กระทำผ่าน
เพียงพระราชกำหนด (กฎหมาย) ทางเดียวเท่านั้น หากยังไม่ทำผ่านวรรณกรรมพุทธศาสนาซึ่งจะ
ได้กล่าวข้างหน้า และพระราชพงศาวดารตั้งที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวไว้ว่า

"พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดแล้ว
เห็นได้ชัดว่า มีเนื้อความตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2321 เป็นต้นไป เริ่ม
กลายเป็นลักษณะพระราชพงศาวดารฉบับย่อแทนที่จะเป็นสำนวน ฉบับ
พิศดาร ดังที่เป็นมาตลอดรัชกาล กล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ อย่าง
รวบรัดนั้น ในที่สุดก็นำไปสู่เรื่องการจลาจลและการเสียดพระจริต
พื้นเพออกไปในปลายรัชกาล เพราะฉะนั้นเนื้อความในพระราช
พงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ในรัชกาลของพระองค์ถึงเพียง
ประมาณไม่เกิน พ.ศ. 2320-2321 และเนื้อความที่ย่อ ๆ ที่เหลือ
นั้น ก็เป็นสิ่งที่มาเพิ่มเติมกันในพระราชวงศ์จักรี อาจเป็นในคราว
ที่โปรดชำระพระราชพงศาวดาร เมื่อ พ.ศ. 2338 ก็เป็นได้"²⁵

ซึ่งนั้นก็หมายความว่า การแก้พระราชพงศาวดารให้ย่อ ๆ และสรุปว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีเสียดพระ
จริตอันเนื่องจากการปฏิบัติศาสนานั้น เป็นข้อกล่าวหาจากราชวงศ์จักรี นอกจากการกล่าวหา
พระเจ้ากรุงธนบุรีดังกล่าวแล้ว ยังดูเหมือนว่าผู้นำไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

²³ พระราชกำหนดใหม่ 36, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 422-423.

²⁴ พระราชกำหนดใหม่ 33, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 413.

²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "จากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม 2528, หน้า 91-92.

มีทัศนคติล่องไปในทางไม่เคารพพระเจ้ากรุงธนบุรีเลย เพราะจากการที่บุคคลเหล่านี้ได้เรียกพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า ขุนหลวงตาก พระยาตาก หรือแม่กระทั่ง "อิตาตาก"²⁶ การกระทำดังกล่าวนี้ จึงนับได้ว่าเป็นกระบวนการทำลายลัทธิธรรมทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีอย่างชัดเจน

การอ้างพระราชปณิธานแห่งความเป็นธรรมราชา

หลักการธรรมราชาเป็นหลักการที่สำคัญที่สุด ซึ่งมีความสืบเนื่องมาจากพระธรรมศาสตร์กล่าวกันว่าไทยรับคติทางธรรมราชามาจากมอญ เชื่อกันว่า พระมหากษัตริย์ที่ตีเลิศ คือ พระมหากษัตริย์ที่ทรงไว้ซึ่งคุณธรรม หรือเป็นธรรมราชา อันเป็นกษัตริย์ที่ทรงประกอบด้วยทศนิราชธรรม²⁷ นอกจากนี้ ธรรมราชายังเกี่ยวข้องกับคติจักรวาลอันเป็นคติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นใหญ่ในจักรวาล ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระหว่างหลักทศนิราชธรรม (ธรรมสำหรับธรรมราชา) กับคติจักรวาทิน มีปรากฏในพระไตรปิฎก (ทีฆนิกาย จักรวรรดิวัตร) ในพระไตรปิฎกมีใจความว่าพระมหากษัตริย์ที่ตีเลิศนั้น เมื่อได้ทรงประพฤติตามทศนิราชธรรมแล้ว จะได้ชื่อว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรม สมควรได้รับการยกย่องว่าเป็นจักรวาทินซึ่งจักรวาทินมีหน้าที่ทรงสรรเสริญ เคารพยกย่อง เทอดทูนในหลักธรรมรักษาสัจธรรมทรงเป็นผู้ถือธรรม ทรงเป็นเครื่องหมายแห่งธรรมมีธรรมะ เป็นหลักประจำ²⁸

โลกทัศน์เกี่ยวกับกษัตริย์สำหรับสังคมไทย พระมหากษัตริย์คือผู้ทรงอยู่ในฐานะอันสูงส่ง ทรงมีบุญญาธิการมาก พระองค์จึงได้รับการเคารพบูชาจากราชบุรุษ การที่สังคมไทยมองภาพกษัตริย์เช่นนั้นเพราะกษัตริย์คือ ผู้ที่มีบุญซึ่งได้ทำการสะสม ติดต่อกันมาเป็นเวลานาน (หลายชาติ?) สืบเนื่องต่อกันมา ผู้ที่สะสมบุญไว้มากก็เป็นผู้ผสมบัตติของพระโพธิสัตว์ ประการหนึ่งเช่นกัน ในอีกนัยหนึ่งพระราชาคือ พระโพธิสัตว์พระองค์หนึ่งนั่นเอง²⁹

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

²⁷ Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of the Monarchy" *Journal of Siam Society* Volume XXXVI No. 2 (December, 1947) pp. 91-107.

²⁸ Ibid, pp. 91-107.

²⁹ อคิน รพีพัฒน์ (แต่ง), สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 110 และ โปรตคุ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจนิสมเกียรติกุล และยุภา ชุมจันทร์, หน้า 15.

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์นั้นจะต้องเป็นผู้ที่ได้ทำบุญ และปฏิบัติธรรมดังที่ พระญาติไทยทรงกล่าวไว้ "...อันว่าชาวเจ้าทั้งหลายเกิดมาแล้วได้เป็นท้าวเป็นพระญาติอันนี้... แลสุเจ้าทั้งหลายเพียงยอมได้ทำบุญแลธรรมและทำกุศลมาแต่ก่อนโพ้นจึงได้เกิดมาเป็นท้าวเป็น พระญาติอันนี้แล..."^{๓๐}

จากหลักการที่ว่าพระมหากษัตริย์ที่ติดตามโลกทัศน์ของคนไทยคือธรรมราชา พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักในคุณสมบัตินี้ซึ่งอันที่จริงแล้วก็คือทรัพยากรทางอำนาจ ที่สามารถเป็นพลังทางการเมืองของพระองค์ ด้วยความสำคัญประการนี้เองที่อาจเป็นเหตุให้ พระองค์ทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นธรรมราชา ซึ่งเราสามารถพิจารณาความเป็นธรรมราชาของ พระองค์ได้จากทั้งพระราชปณิธานและพฤติกรรม

พระราชปณิธานที่แสดงถึงพระราชประสงค์ที่จะเป็นโพธิสัตว์เพื่อทรงเป็นพระ มหากษัตริย์ที่สามารถนำปวงชนพ้นจากสงสารทุกข์ได้นี้เห็นได้จากครั้งเมื่อพระองค์ทรงสาบาน ต่อหน้าพระพุทธรูป ตอนกระทำการราชพิธีบรมราชาภิเษกว่า

"...ข้าพระพุทธเจ้าทำสังฆาธิฐานประกาศอุทิศผลกุศลนี้แก่แทนเจ้า ทั้งปวงเฉพาะพระภักตรพระพุทธปิยะติมากร และพระสารีริกธาตุเจ้า ด้วยข้าพเจ้าบำเพ็ญพระบารมีแต่ชาติหลังมาตราบเท่าถึงชาตินี้มีได้ ปรรตนาจะให้สำเร็จโลกียสมบัติทั้งนั้นหามิได้ ตั้งใจปรารถนา พระบรมภิเษกสมโพธิญาณโลกุตระสมบัติเพื่อที่จะได้โปรดเวไนยสัตว์ ทั้งปวงให้พ้นจากสงสารทุกข์"^{๓๑}

ในพระราชกำหนดใหม่ข้อ ๓๖ ซึ่งออกในปีแรกที่ทรงครองราชย์นั้น ได้แสดงพระราช ปณิธานอย่างชัดเจนว่ามีพระราชประสงค์ที่จะทรงเป็นโพธิสัตว์ "...ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธ เจ้าอยู่หัว ผู้ทรงราชธรรมคุณอันประเสริฐ เสด็จได้ปราบดาภิเษกในเอกไอยสุริยสมบัติทุกวันนี้

^{๓๐} พระญาติไทย, ไตรภูมิพระร่วง (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 110.

^{๓๑} หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 7.

พระราชปณิธานปรารถนาพระพุทธรูปโพธิญาณ"³² ความปรารถนาในโพธิญาณนี้ก็เพื่อให้อาณาประชาราษฎร์เป็นอยู่ในกุศลจิต "...ให้ได้โลกียศุขและโลกุตระศุขเป็นมุลพระบารมีมามั่นเสวยชาติเป็นบรมกระษัตริศหาพระพุทศศาสนามีได้ สัตว์ทั้งปวงก็เอาไศรยบรมะกระษัตริศผู้สร้างบารมียอมพระกรรณาชักรขวนสมณพรวณอาณาประชาราษฎร์ให้ตั้งอยู่ในกุศลสจจริตจิต..."³³ ทั้งนี้เพราะว่าในแผ่นดินก่อนนั้น "...อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงมีน้ำจิตยังมีลนจิตันเคยในการกุศลระคนอยู่ด้วยการขापเพทโทษาคติถลัวราชโทษก็ชวนกันคั้นเคยไปในการขापหยายช้ำ..."³⁴

ความเป็นกษัตริศ์แบบโพธิสัตว์จะแสดงออกโดยพระราชปณิธานแต่เพียงประการเดียวยังไม่เพียงพอ จะต้องทรงปฏิบัติพระองค์ ที่สอดคล้องกับหลักธรรมราชา ตามเป้าหมายแห่งพระราชปณิธานด้วย กล่าวคือพระองค์เองต้องทรงปฏิบัติธรรมและบำรุงพุทศศาสนาด้วย ซึ่งในแง่นี้เราแลเห็นชัดว่าพระองค์ทรงเป็นผู้เปี่ยมไปด้วยความศรัทธาค่พุทศศาสนาอย่างแรงกล้า ทรงต่อสู้กับศัตรูที่มาทำลายพุทศศาสนา³⁵ ทรงรักพระศาสนานาประชาราษฎร์ยิ่งกว่าน้คคเงินทองร้อยเท่าพันทวี อีกตั้งพระไททำนุกบำรุงวรพุทศศาสนาไพรว้าประชากรให้อยู่เย็นเป็นสุข"³⁶

การเป็นธรรมราชานอกจากจะปฏิบัติตามคณิศราชธรรมแล้ว ยังจะต้องทรงศึกษาพระธรรมซึ่งพระบาทสมเด็จพะพทศยอดฟ้าจุฬาลอภก็ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างถึถ้วน และมักจะทรงไต่ถามสมเด็จพะสังฆราชถึงปัญหาในการตีความพระไตรปิฎก³⁷ และจากที่ทรงศึกษานี้พระองค์ทรงสามารถเข้าพระทัยในคำสอนพุทศศาสนาอย่างลึกซึ้ง ทรงอธิบายให้เห็นถึงความหมาย ตีความพระธรรมคำสั่งสอนได้³⁸ ทรงส่งเสริมให้ประชานมีศีลธรรมละการทำขाप เช่น "ให้ละเว่นจาก

³² พระราชกำหนดใหม่ 36, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 421.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 422.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 422-423.

³⁵ Craig J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign", p. 97.

³⁶ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 9, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 338.

³⁷ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 33 และ 36, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, หน้า 411-436.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การชนไก่ชนนกกุ่มนกระทา ชนนกศรีชมพู จับปลาให้กัดพ่นกัน"³⁹ เป็นต้น

พระราชปณิธานของรัชกาลที่ 1 นี้พระองค์แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนจากพระราชปรารภตอนขึ้นครองราชย์ ดังปรากฏในพระราชกำหนดดังกล่าวข้างต้นแล้ว ความที่พระองค์ใช้ความเป็นธรรมราชาเป็นคุณสมบัติ เพราะบทบาทของธรรมราชามีส่วนส่งเสริมให้มนุษย์มีจิตใจสูง ความมีจิตใจสูงของมนุษย์นี้ เป็นคุณสมบัติที่จะช่วยให้ใช้อำนาจได้อย่างเหมาะสม⁴⁰ การใช้อำนาจอย่างเหมาะสมนี้ก็เท่ากับเป็นการสร้างความชอบธรรมทางการเมืองแก่รัชกาลที่ 1 ไปด้วยในตัว

พฤติกรรมที่บ่งชี้ถึงความเป็นธรรมราชาของรัชกาลที่ 1

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปรารถนาพระโพธิญาณนั้น ถือว่าทรงเป็นมหาธรรมราชา ซึ่งตามหลักแห่งธรรมราชาแล้ว พระธรรมราชาจะต้อง 1) ทรงมีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์ตามคติของพระมหาธรรมราชาลิไท พระมหากษัตริย์เป็นผู้ยึดมั่นต่อภารกิจ เพื่อนำประชาราษฎร์ไปในหนทางที่จะไปสู่นิพพาน พระองค์เป็นผู้นำความสุขทางโลกและทางธรรม มาสู่สรรพสัตว์ทั่วไป 2) พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปฏิบัติธรรมและยึดมั่นในทศนिरาชธรรม ราชจรรยาวัตร และจักรวรรดิวัตร พระองค์ได้รับการยกย่องเป็นจักรวาทีนหรือกษัตริย์แห่งจักรวาล (the universal sovereign) ทรงปกครองอาณาเขตทั้ง 8 ทิศ ทรงเป็นสื่อกลางระหว่างธรรมชาติ (โลกมนุษย์) และสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ (โลกผีसाงเทวดา)⁴¹ กล่าวกันว่าธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์สามประการคือ ทศนिरาชธรรม ราชจรรยาวัตร และจักรวรรดิวัตรนี้เป็น จริยธรรม สำหรับการปฏิบัติพระองค์ พระไตรปิฎกได้ยกย่องพระราชชาติปฏิบัติธรรมได้ว่าราชา มง มนุสสาน สัพพ ฏฺ ข โนติ ราชา เจ โนติ สม มิโก (พระราชชาติเป็นประมุขของ

³⁹ พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 42, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 451.

⁴⁰ Balkrishna G. Gokhale "Early Buddhist Kingship" The Journal of Asian Studies Vol 26 No.1 November, 1966, p. 20.

⁴¹ เสาวภา ไททวยวัฒน์, "โลกทัศน์ของคนไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416" วารสารประวัติศาสตร์ (ประสานมิตร) ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน, 2525) หน้า 12.

มนุษย์ชาติทั้งหลายถ้าพระราชาก็เป็นผู้ทรงธรรมราชาก็จะเป็นสุข⁴²) 3) พระมหาธรรมราชาทรงเป็นผู้ศึกษาธรรมอย่างแตกฉานสามารถสอนคนอื่นได้ และ 4) ต้องเป็นผู้ฟื้นฟูบำรุงพระรัตนตรัยเป็นสิ่งสูงสุดแห่งความนับถือทั้งปวง⁴³

จากหลักการความเป็นธรรมราชาซึ่งได้กล่าวแต่เพียงย่อ ๆ ข้างต้นนั้นพอจะนำมาใช้เป็นหลักในการบ่งชี้ถึงพฤติกรรมอันเป็นพระมหาธรรมราชาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ดังนี้

ก. การเป็นผู้ปฏิบัติธรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อเสวยราชสมบัติแล้ว ทอดพระเนตรเห็นอาณาประชาราษฎร์อดอยาก ทุกข์ยากมาแต่รัชกาลก่อนจึงโปรดให้ตั้งโรงทานให้แก่ประชาชนซึ่งเป็นทานบำเพ็ญพระราชกุศลด้วยการพระราชทานเงิน สิ่งของทุก ๆ ปี⁴⁴ การให้ทานนี้เป็นธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์ไทย อันเป็นข้อปฏิบัติของพระมหากษัตริย์แทบทุกพระองค์ที่อาจเลียนแบบพระเวสสันดร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ที่รู้จักกันมากที่สุดในหมู่คนไทยว่า เป็นชาติที่ทรงบำเพ็ญทานบารมี และสำหรับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ได้พระราชทานสิ่งของ แก่ราษฎรตั้งกล่าวแล้ว และได้ถวายเงินนิตยภัตแก่พระสงฆ์ เฉพาะใน พ.ศ. 2336 ปีเดียวถึง 61,947 บาท⁴⁵ นับว่าเป็นจำนวนเงินไม่น้อยทีเดียว

รัชกาลที่ 1 ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจในฐานะธรรมราชาอย่างสม่ำเสมอ ดังที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

⁴² นิตยา วงศ์วิวัฒน์, "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา" ปรินิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2524 หน้า 63.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁴ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1147. เล่มที่ 1 (ไม่ปรากฏชื่อ)

⁴⁵ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1155 เล่มที่ 3 (ไม่ปรากฏชื่อ)

"พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงปฏิบัติกิจวัตรทางศาสนา ด้วยการทรงศีลบำเพ็ญทานวิสาสะกับพระสงฆ์เป็นนิตย์ เวลาเช้าเสด็จออกทรงบาตรแล้วถวายภัตตาหารเลี้ยงพระฉันเวร เวลาค่ำเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกท่องพระโรงทรงสดับพระธรรมเทศนาถ้อยหนึ่ง"^{๔๖}

พระองค์ทรงบาตร ทำบุญ ทุก ๆ วัน "ทรงบำเพ็ญพระกุศลกรรม มีมณฑปทานเป็นต้น แก่พระภิกษุ สงฆ์มีจำนวนตั้งร้อยรูปแลได้ทรงปล่อยปลาแลนกทุกวัน"^{๔๗}

พระราชกรณียกิจด้านธรรมอีกประการหนึ่งคือทรงสดับพระธรรม โดยในเวลาเช้าหลังจากเสด็จทรงบาตรแล้วเสด็จออกท่องพระโรงเพื่อทรงสดับพระธรรมเทศนาถ้อยหนึ่ง^{๔๘} และเมื่อทรงสงฆ์ก็โปรดให้จางวางมหาดเล็กหรืออาลักษณ์เชิญพระราชกระแสด ทรงสงฆ์ในปัญหาธรรมไปเฝ้ายังพระราชอาสน์เปรี๊ญเป็นทำนองพระราชปุจฉาให้ท่านแก้ถวายอยู่เนือง ๆ^{๔๙} และเวลาค่ำหลังจากเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกท่องพระโรงทรงสดับพระธรรมเทศนาอีก^{๕๐} ซึ่งการสดับพระธรรมก็คือการศึกษาพระธรรมทางหนึ่งของพระองค์ที่นอกจากจะทรงศึกษาจากพระไตรปิฎกดังกล่าวแล้ว

^{๔๖} พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม (กรุงเทพมหานคร : สยามสมาคมในพระบรมราชูปถัมภ์, 2525), หน้า 26.

^{๔๗} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์, หน้า 434-435.

^{๔๘} พระธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา ฉบับที่ 2, หน้า 12.

^{๔๙} พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม, หน้า 26. และพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, พระพุทธยอดฟ้าทรงปรับปรุงบ้านเมือง (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ในงานอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์เจลิชว บุนนาค วันที่ 7 พฤศจิกายน 2513), หน้า 47.

^{๕๐} พระยาธรรมปริชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา ฉบับที่ 2, หน้า 12.

การปฏิบัติธรรมด้วยการศึกษาหลักธรรมดังกล่าวแล้วทำให้พระองค์ทรงเข้าพระทัย-
ธรรมจนทรงสามารถพระราชทานซึ่งโอวาทานสาสน์สั่งสอนสัตว์โลกให้รู้ผิดแลชอบ คุณแลโทษ
บุญแลบาปทรงพระการุณยานี้ชี้แจงแสดงให้เห็นทางสวรรค์นิพพาน"^{๕๑} อันเป็นกรณีอีก
ประการหนึ่งของธรรมราชา

การบำรุงพระศาสนาด้วยการสร้างวัดวาอารามนั้น พระองค์โปรดฯ ให้
สร้างพระอาราม พระวิหาร และบริเวณโรงอุโบสถ กุฏิศาลา โรงธรรมสภา
และเจดีย์ พระสถูปบรรจุพระธาตุ และพระพุทธรูปทอง พระพุทธรูปเงิน
พระพุทธรูปแก้ว แลพระธรรมจารึก คือโติยะ ตึหีบสำเร็จด้วยทอง และมุก
งามวิจิตรรจนาหลาก ๆ เป็นเครื่องประดับด้วยลายนกพวงดอกไม้ และ
ปราณี แลธรรมสารคือมโหฬารทั้งหลาย"^{๕๒}

พระราชกรณียกิจของธรรมราชาตามคติพุทธในสังคมแถบเอเชียใต้ที่เน้นเรื่องจักรพรรดิ-
ราชาดังกล่าว จะเน้นพระราชกรณียกิจด้านการ "สอยก" พระพุทธศาสนา การบำรุงสังคม การ
สร้างวัดวาอาราม การส่งเสริมให้ประชาชนทำบุญบริจาคทาน อยู่ในศีลในธรรม ส่งเสริมการ
ชลประทานและปลูกป่า สำหรับพระธรรมราชาที่เป็นจักรพรรดิราชาจะไม่จำกัดพระราชกรณียกิจให้
อยู่ภายในราชอาณาจักรของพระองค์เท่านั้น หากแต่ยังต้องทรงปฏิบัติราชการกิจทางศาสนาให้
ครอบคลุมไปถึงประเทศราชด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ก็ได้ทรงดำเนิน
พระราชกรณียกิจของจักรพรรดิราชาเช่นกันคือให้เจ้านครฯ ปกครองประชาชนด้วยใจโอบอ้อมอารี
ชักชวนให้ประชาชนทำบุญทำทานฟังเทศน์ ฟังธรรม รักษาศิลปะบำรุงพระภิกษุสงฆ์ สามเณร บุรณะ
ปฏิสังขรณ์ พระพุทธรูป ศาลาเสนาสนาที่ปรักหักพัง"^{๕๓}

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

^{๕๒} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์, หน้า 442.

^{๕๓} "เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์)", ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ครูสภา, 2506), หน้า 232-233.

รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชสาส์นไปถึงเมืองเวียงจันทน์ให้สนับสนุนพุทธศาสนาในราชอาณาจักรและประเทศราช ระบุว่าให้กษัตริย์ผู้ครองเวียงจันทน์ส่งเสริมให้มีการสอนเผยแผ่ศาสนา ทรงมีความเมตตาต่อสิ่งที่มีชีวิตทั้งปวงในลาว ไม่ต้องการให้เขมรและลาวเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน^{๕๔}

"ให้พระเจ้าเวียงจันทน์ตั้งพระพุทธรูปในพระวิหารเมตตากรณายามี ฉันทโกษาทำผลการข่มเหงด้วยราชทัณฑ์อาญาแก่ราชบุตรอันมีควรที่จะทำ นั้นให้เอาศีลสังขารมีพระราชโอรสที่เล่าโลมอณาประชาราษฎร์ทั้ง ปวงว่าสมเด็จพะพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานคร ครีอสุทธาทกวันนีปรารถนาพระบรมโพธิญาณสัมพัญมีพระกรุณาญาณ เอนคู้สัตว์โลกทั้งปวงมิได้เลือกหน้า ตั้งพระไทยจะบำรุงพระวิโนย ปริยัคศาสนาในเมืองลาว ขเมนให้พัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป... ให้ พระเจ้าเวียงจันทน์เล่าโลม อณาประชาราษฎร์ด้วยพระราชโอรส อันนี้ สัตว์ทั้งปวงก็จะหาความรังเกียจมิได้ ก็จเข้ามาด้วยผลเมตตา กรณานี้ เป็นหมั่นคง แล้วจชักชวนให้ตั้งอยู่ในเทศศกศกัมบท 10 ประการ ให้ปรับนัตตามอย่างวัฏปรับนัตกรุงเทพได้ตั้งนี้ จังจเปน... ความ ชอบของพระเจ้าเวียงจันทน์บริย..."^{๕๕}

ทางด้านเขมรพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้พระราชทานพระสารีริกธาตุ ให้นำองค์เอง ครึ่งกลับไปครองเมืองกัมพูชา "พระราชทาน พระสารีกระบรมธาตุอย่างกลาง, น้อย 10 พระองค์ใส่พระโกฏนาคชั้นนอก โกฎทองคำชั้นในไว้สำหรับได้นมัสการบูชาเป็นมหาลวัลส์คุ้มครอง อันประเสริฐ และนิมนต์พระสงฆ์ เขมรซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานคร ได้เรียนพระไตรปิฎก

^{๕๔} Lorraine M. Gesick, Kingship and Political Integration in Traditional Siam 1767-1824, p. 123.

^{๕๕} หอสมุดแห่งชาติ, หม่อมจตุมาลย์เหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เล่มที่ 7 ก.

ธรรมชำนานู ออกไปชำระพระพุทธรูปเสนา ณ กรุงกำภูชาธิบตี 21 รูป มีมหาเอกเป็นปรทาน"^{๕๖}
อันเป็นพระราชกรณียกิจเพื่อสวัสดิมงคลแก่ประชาราษฎร์"^{๕๗}

พระราชกรณียกิจด้านการปฏิบัติพระองค์ด้วยการทรงศีล ทรงศพนิตราชธรรม บริจาคทาน ทำนุบำรุงสงฆ์ สร้างวัดวาอาราม ส่งเสริมให้ประชาชนมีศีลธรรม พระราชทานโอวาทเตือนสติให้ประชาชนทำแต่ความดีมีศีลธรรม ทรงศึกษาหลักธรรมดังกล่าวมาแล้วนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นพระราชกรณียกิจของธรรมราชาทั้งสิ้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงดำเนินพระราชกรณียกิจด้านจักรวรรดิราชาอีกด้วย คือทรงอุปถัมภ์กษอยกพุทธศาสนาในหัวเมืองประเทศราชอีกด้วย ทรงมีพระราชดำรัสให้สงฆ์ทั้งในกรุงเทพฯ และประเทศราชปฏิบัติตามพระปาฏิโมกข์และศีลบริสุทธิ ดังปรากฏในกฎพระสงฆ์ข้อ 2 ว่า "มีพระราชโอวาทานุสาสนตักเตือนให้พระสงฆ์ทั้งปวงในกรุงเทพมหานครแลนานาประเทศให้ทรงพระปาฏิโมกข์สังวรศีลบริสุทธิ"^{๕๘} "ตั้งพระไทยจบำรุงยกพระบวรพุทธศาสนานี้ให้บริสุทธิ"^{๕๙}

ข. การเป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนา

พระราชกรณียกิจอีกประการหนึ่งของพระธรรมราชาคือการอุปถัมภ์ศาสนา ซึ่งบทบาทนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งพระทัยที่จะอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ตั้งแต่ปีแรกที่เสวยราชย์ อันเป็นพระราชปณิธานที่จะเป็นมหาธรรมราชาดังกล่าวนั้นแล้ว ความตั้งพระทัยที่จะทรงเป็นองค์อุปถัมภ์กษอยกพุทธศาสนานี้เห็นได้ชัดจากกฎพระสงฆ์ข้อ 2 ซึ่งออกหลังเสวยราชย์เพียงปีเดียว (พ.ศ. 2326) ว่า

^{๕๖} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, เรื่องทรงตั้งเจ้าประเทศราช กรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี 2514), หน้า 101.

^{๕๗} หอสมุดแห่งชาติ, หมุดจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1, จ.ศ. 1153-1172 เล่มที่ 2.

^{๕๘} กฎพระสงฆ์ ข้อ 2, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 7.

^{๕๙} หอสมุดแห่งชาติ, หมุดจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1, จ.ศ. 1144 เล่มที่ 70.

"ด้วยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระพุทธรูปเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณ
ธรรม อนันตาสำภาราคิเรกเอกนิขลสุนทรราชครัทธาเป็นอัครมหา
สาสนูปถัมภกพระพุทธรูปศาสนาจารย์วิสุทธิวงศ์ทั้งพระบริญธิแลปติ
ปติลาศนาให้ถาวรารุ่งเรืองไปเป็นที่เลื่อมใสนมัสการบูชาแต่เท
ยुकามนุษย์ทั้งปวง"^{๕๐}

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งพระทัยบำรุงศาสนา เพราะพระองค์ทรงเห็นว่า
ประชาชนสงบสุขเพราะศาสนารุ่งเรืองเป็นที่พึ่งแก่ประชาชนทั่วไป และศาสนาจะรุ่งเรืองถาวรได้
จะต้องอาศัยการทำนุบำรุงจากพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรม ดังปรากฏในกฎพระสงฆ์ว่า "พระศาสนา
จะวัฒนาถาวรตั้งไปได้ อาไศรยพระราชอาณาจักรสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าผู้ทรงธรรม
สงเคราะห์การศาสนา"^{๕๑}

ความตั้งพระทัยที่จะทำนุบำรุงพระศาสนายังคงมีมาตลอดเวลา ดังเห็นได้ว่าในปี พ.ศ.
2331 อันเป็นเวลาหกปีหลังจากการครองราชย์แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงออก
พระราชบัญญัติข้อ 5 อ้างถึงคติธรรมราชาว่าพระองค์ทรงเป็น "อัครมหาราชานุปถัมภกพระพุท
ธศาสนา"^{๕๒}

สำหรับพระราชกรณียกิจที่ทรงดำเนินการเพื่ออุปถัมภ์พระศาสนาเห็นได้ชัดตั้งแต่ปีที่ทรง
ครองราชย์ คือพระองค์ได้ถวายเงินและผ้าไตรแก่พระสงฆ์เป็นจำนวนมาก ใน พ.ศ. 2326 ในกฎ
พระสงฆ์ข้อ 2 ปรากฏความว่า พระองค์ "ทรงพระศรัทธาบริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมากเป็น
ปัจจัยจ่ายทานถวายพระสงฆ์"^{๕๓} หลังจากนั้นก็ยังปรากฏว่าพระองค์ยังทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา ดัง

^{๕๐} กฎพระสงฆ์ ข้อ 2, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 6.

^{๕๑} กฎพระสงฆ์ ข้อ 3, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 11.

^{๕๒} กฎพระสงฆ์ ข้อ 5, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 84.

^{๕๓} หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 4 ชื่อบัญชีหางว่าว
ผ้าไตรทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่าง ๆ และเลขที่ 5 ชื่อบัญชีเงินพระราชอุทิศเป็นมูลค่าต่าง ๆ
ปัจจัยถวายสงฆ์

ปรากฏใน สังคิตยวงศ์ ว่า "สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้งสองพระองค์ทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนาด้วยจตุปัจจัยทั้งหลายได้ทรงบำเพ็ญธรรมเป็นบุญอยู่เนื่องเนือง ทรงป้องกันหมู่ปัจเจกมิตรไว้ได้ทรงรักษาพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์จากลิกขาบททั้งหลาย"^{๕๔} ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ยังกล่าวถึงพระราชกรณียกิจของทั้งสองพระองค์ว่ายังได้ถวายของอื่น ๆ แก่พระภิกษุสงฆ์ นอกเหนือจากจตุปัจจัยว่า

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ได้บำรุงพระภิกษุสงฆ์ด้วยจตุปัจจัยทั้งหลายมีประการต่าง ๆ ไซ้แต่เท่านั้นได้พระราชทานเครื่องวิจิตรต่าง ๆ เครื่องหอมกรุ่นต่าง ๆ เครื่องคาคต่าง ๆ จิวร ผ้าโกสีย์ แลกับปลาสิกสีงาม ต่าง ๆ กอกบาทรสายโยกเหล็กไฟแลล่วม แวนตาแลฝักกำลอลแลสลักลาดแลหัตถ์ต่าง ๆ ควรแก่สมสารูปแลเครื่องงามต่าง ๆ มี เครื่องครุภัณฑ์ประดับวิจิต เชี่ยนทอง กาทองต่าง ๆ"^{๕๕}

ในหนังสือไตรภูมิโลกวิณัจฉยถา ฉบับที่ 2 ได้ระบุว่ารัชกาลที่ 1 ทรงเป็นธรรมิกราชาพระราชทานจตุปัจจัยทั้ง 4 แก่สงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ได้เล่าเรียนหลักธรรมอย่างสะดวกสบายเพื่อจะได้เป็นหลักของศาสนาต่อไป

"บรมธรรมิกราชาธิราช...พระราชทานจตุปัจจัยทั้ง 4 แลนัจฉิตลานักตแก่ภิกษุสงฆ์ทั้งปวง เพื่อให้เป็นกำลังบอกกล่าวเล่าเรียนบำเพ็ญเพียรในฝ่ายคันถธุระแลวิปัสสนาธุระ ปรรารถนาจะยังภิกษุสงฆ์แลสามเณรทั้งปวง ให้ยิ่งด้วยศีลคุณแลสมาธิคุณปัญญาคุณ จะให้เป็นรากเหง้าแห่งพุทธศาสนา"^{๕๖}

^{๕๔} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์, หน้า 435.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 473.

^{๕๖} พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), "คำปรารภ", ไตรภูมิโลกวิณัจฉยถา ฉบับที่ 2, หน้า 1.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชประสงค์ที่จะให้สงฆ์มีความเป็นอยู่ที่ดี เพื่อจะได้ศึกษาธรรมได้สะดวก "มิได้ลำบากด้วยอาหารบริขาร สมนุญร่วมด้วยบาตรแลจีวร อยู่เย็นเป็นสุขทั่วไป พวกนักศึกษาค้นถุระ แลเจริญวิปัสณา"^{๕๗} นอกจากทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา ดังกล่าวแล้วยังทรงปกป้องคุ้มครองให้ปลอดภัยจากการทำลายของศัตรูด้วย "ทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ ในพุทธศาสนาด้วยจุดปัจจัยทั้งหลาย บำเพ็ญธรรม เป็นบุญอยู่เนื่องนิจทรงป้องกันหมู่ปัจเจกมิตรไว้ ทรงรักษาพระศาสนาให้บริสุทธิ์"^{๕๘}

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเป็นผู้ปกป้องรักษาพุทธศาสนาให้มั่นคง ก็เพราะจะทำให้ทรงได้รับการยกย่องว่า เป็นผู้ที่ทำให้ราชอาณาจักรมั่นคง ด้วย กล่าวคือ การที่ศาสนาและอาณาจักรจะมั่นคงได้ ก็จะต้องอยู่ภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงเป็นผู้นำทำนุบำรุงศาสนา เมื่อทางพุทธศาสนาเดือดร้อนนุญวายก็เข้าไปพึ่งบารมีพระมหากษัตริย์ ให้ช่วยขจัดความวุ่นวายนั้น "พึงพระราชอำนาจอันเป็นพระมหากษัตริย์ผู้รักษาพระราชอาณาจักรก็ช่วยอุปถัมภ์ตามพระมหาเถรานุเถระผู้รื้อนรักษาพระศาสนาเป็นประเพณีมา"^{๕๙}

นอกจากนี้ยังทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนา ด้วยการให้ทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปอันเป็นศาสนาวัตถุที่เคารพบูชาของศาสนิกชนขึ้นมาใหม่ดังข้อความมีปรากฏดังนี้

"...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมธรรมิกะมหาราชธิราชเจ้าพระองค์ปรารถนาพระบรมโพธิญาณทรงพระราชศรัทธาธิคุณเป็น อัครศาสนูปะถำพก พระพุทธศาสนาทรงพระราชกุศลจินดาไมยญาณไปว่าพระพุทธรูปพระนครโตท่านผู้ทนายาธิปัตย์สร้างไว้แต่ก่อนบัดนี้หามีผู้จะทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ไม่ ประหลั๊กพังกยับเยินเป็นอันมากเป็นที่หมิ่นปรมาทแห่งบุคคลอันทพาลแลมฤตนาทิจิ... จึงมีพระราชบริหารดำรัสสั่งให้ญำรักษมณเฑียรกรมวัง... ขึ้นไปเชิญเสด็จ

^{๕๗} สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตวงศ์, หน้า 434-435.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 435.

^{๕๙} กฎพระสงฆ์ ข้อ 8, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 37.

พระพุทธรูปและเมืองศุโขทัย... ขึ้น ประดิษฐานไว้ ณ พระอาราม
พระเชตุพน 1285 องค์"⁷⁰

จะเห็นได้ว่าพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่กล่าวมานั้นคือ
บทบาทแห่งความเป็นธรรมราชา อันเป็นบทบาทที่พระองค์ "อุปถัมภ์กษัตริย์กษัตริย์ศาสนาป้องกันขอบ
เขตเสมาธิปไตยประชาชนและมนตรี"⁷¹ พระราชกรณียกิจหรือหน้าที่ประการนี้ของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติ
นั้นมีความเป็นไปได้คล้าย ๆ กับหน้าที่ของจักรที่ปรากฏอยู่ในหลักธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นผู้ที่จะต้องหมั่นตาม
พระธรรมจักร คือ กษัตริย์มีหน้าที่เป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนาคุ้มครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ และให้ความ
ยุติธรรม⁷² และบทบาทอันนี้ของพระองค์แม้ว่าจะเร่ร่อนทำมาหากินในบิณฑกที่เสวยราชย์แต่ก็มีได้ทรง
หยุดกระทำเพียงแค่นั้น หากแต่ยังทรงดำเนินพระราชกรณียกิจนี้มาอย่างสม่ำเสมอตลอดรัชกาล⁷³

การปรับปรุงองค์การสงฆ์ : การใช้พระราชอำนาจเหนือองค์การศาสนาเพื่อสร้างสมทรวงการทาง
การเมือง

ในประเด็นนี้จะทำการวิเคราะห์เพื่อชี้ให้เห็นว่า พระราชปณิธานธรรมราชา (ตลอด
จนจักรพรรดิราชา) ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายได้ หากไม่มีกระบวนการปฏิบัติตามเป้าหมายดังกล่าว
ซึ่งในที่นี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเลือกปฏิบัติ โดยปรับปรุงองค์การสงฆ์ใหม่ ซึ่งความ
ถูกต้องของการปฏิบัติของสงฆ์อันเป็นความผิดในแง่พฤติกรรมของบุคคล แต่ก็สะท้อนความไม่
ถูกต้องของการปฏิบัติของสงฆ์ภายใต้การปกครองของพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งในแง่หนึ่งคือ การดำเนิน
พระเจ้ากรุงธนบุรีนั่นเอง ทางแก้ไขคือออกพระราชกำหนดซึ่งเป็นการใช้กฎหมายเป็นฐานพระราช
อำนาจเข้าไปจัดการคณะสงฆ์หรือควบคุมคณะสงฆ์

⁷⁰ หอสมุดแห่งชาติ, หม่อมจรรยาเสด็จรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1156, เล่มที่ 9/ก.

ชื่อ กระแสร์พระบรมมชโองการเรื่องให้เชิญพระพุทธรูปจากสุโขทัยมาประดิษฐานไว้ ณ กรุงเทฯ

⁷¹ ท. กล้วยไม้ ณ ออยุธยา, "สองร้อยปีแห่งมหาจักรีบรมราชวงศ์", ใน ชีวิตและผู้คน
200 ปี กรุงรัตนโกสินทร์ คณะอนุกรรมการประมวลเอกสาร ในคณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุง
รัตนโกสินทร์ 200 ปี (กรุงเทพมหานคร : บริษัทการพิมพ์, 2525), หน้า 26.

⁷² อคิน รัชพันธ์ (แต่ง), สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 99.

⁷³ สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 58.

ก. การปรับปรุงคณะสงฆ์

สภาพความไม่มีศีล วินัย อันเป็นสภาพที่เหลวแหลกของสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรีนั้นนับเนื่องเพราะตัวบุคคลอันเป็นบุคลากรที่ขาดคุณภาพ ด้วยเหตุนี้จึงเปิดช่องทางให้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เข้าไปมีบทบาทในการปรับปรุงคณะสงฆ์โดยตรง⁷⁴ กล่าวคือทรงใช้พระราชอำนาจของพระองค์เข้าไปโยกย้ายสับเปลี่ยนพระราชาคณะ คือ ให้สิกขพระวันรัตน์ (ทองอยู่) พระรัตนมณี (แก้ว) และได้แต่งตั้งพระราชาคณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีปลดนั้นเป็นพระราชาคณะดั้งเดิมซึ่งการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ในแง่หนึ่งคือการใช้พระราชอำนาจลิดรอนฐานอำนาจของพระเจ้ากรุงธนบุรีไปในตัว พร้อมกับ การสะสางปัญหาคณะสงฆ์⁷⁵ โดยการแต่งตั้งพระสงฆ์ที่พระองค์ทรงเห็นว่ามีความดีธรรมขึ้นมาแทน

ลักษณะการใช้พระราชอำนาจต่อพระสงฆ์ที่เป็นคนฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นพบว่า รัชกาลที่ 1 ทรงใช้พระราชอำนาจแบบนุ่มนวล กล่าวคือเพียงแต่ลดสมณะศักดิ์ พระสังฆราช (ชั้น) ซึ่งเป็นพระที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแต่งตั้งแทนพระสังฆราชองค์เก่า เพราะพระองค์ไม่ชอบสังฆราชองค์นี้ที่ไม่เห็นด้วยกับการให้สงฆ์ ถวายบังคมคฤหสัถ์ ส่วนพระที่สอลอโลเลไม่ยึดมั่นในพระบาลีบรมพุทธโอวาท เช่น พระรัตนมณี (แก้ว) และพระวันรัตน์ (ทองอยู่) แม้โปรดให้สึกแต่ก็ได้รับราชการเป็นอาลักษณ์สืบไป⁷⁶

การคงให้พระที่ทำให้ศาสนาวัชหมองได้เข้ารับราชการในพระองค์นั้น เป็นเพราะทรงมีพระราชโองการที่จะทรงเลือกและรักษาคนที่มีความรู้⁷⁷ (ทางศาสนา) ไว้รับใช้พระองค์ และผลก็ปรากฏภายหลังว่า บุคคลผู้นี้ได้รับใช้พระองค์ต่อมาถึง 20 ปี หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้สึกจากพระแล้ว พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เดิมคือพระรัตนมณี ได้รับมอบหมายให้แต่ง ไตรภูมิพิภพ

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁷⁵ เกษม ประสมพงศ์, "แนวพระราโชบาย ทางการเมืองการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช" หน้า 60.

⁷⁶ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิจลยภคณัติ 2, หน้า (1) - (5).

⁷⁷ สมบัติ จันทรวงศ์, "การวิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 54.

ขึ้นใหม่ เพราะพระองค์ทรงพบว่าทั้งฉบับที่ให้พระสงฆ์พระราชคณะและฉบับที่ราชบัณฑิตแต่งนั้น ถ้อยคำสำนวนตลอดจนเนื้อหาไม่แนบเนียน พิศดารสมดังพระราชประสงค์ ซึ่งหนังสือเล่มนี้ได้ กลายเป็นหนังสือที่สำคัญในอันที่บ่งชี้ถึงอุดมการณ์ทางการเมืองของพระองค์ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป ข้างหน้า

ในการเข้าไปจัดการกับพระศาสนา นอกจากจะใช้พระราชอำนาจเปลี่ยนแปลงโยกย้าย บุคคลากรแล้ว รัชกาลที่ 1 ยังทรงใช้พระราชอำนาจผ่านกฎหมายคือพระราชกำหนดใหม่⁷⁸ และกฎ พระสงฆ์เป็นกลไก ในอันที่จะจัดการให้องค์กรสงฆ์ดำเนินศาสนกิจเป็นไปตามพระราชปณิธานดังกล่าว ข้างต้นแล้ว นับว่าเป็นการแก้ปัญหาทั้งระยะสั้นและระยะยาว ในระยะสั้นคือการสืบเปลี่ยนโยกย้าย พระสงฆ์ ในระยะยาวคือ การออกกฎหมายสงฆ์ ซึ่งทรงทำลงไปหลังจากเสด็จเสวยราชย์เพียง 5 เดือนเท่านั้น

การแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดของสังคมที่เกิดขึ้นทั้งก่อนรัชสมัยและรัชสมัยพระ องค์โดยผ่านกลไกกฎหมาย โดยเจตนาแล้ว รัชกาลที่ 1 คงหวังผลให้แนวความคิดที่พระ องค์สถาปนาขึ้นได้แพร่กระจายผ่านองค์กรสงฆ์ไปยังราษฎร ซึ่งผลกระทบอันน้อยที่สุดก็เป็น กฎหมายที่มีอำนาจบังคับให้พระสงฆ์ทำหน้าที่ ผลแห่งความคาดหวังที่จะเกิดขึ้น ซึ่งเป็นผลกระทบต่อ แนวความคิดทางการเมือง โดยอาศัยหลักศาสนาผ่านกลไกศาสนานี้ย่อมมีแน่นอน ดังที่ สมบัติ จันทรวงศ์ กล่าวไว้ว่า

"การออกกฎหมายสงฆ์มีวัตถุประสงค์และผลกระทบในทางการเมือง อย่างแน่ชัดคือ ส่งผลให้ฝ่ายอาณาจักรเข้าไปควบคุมฝ่ายพหุจักร ไว้ได้อย่างมั่นคง ชี้ถึงการหวังผลทางการเมืองต่อข้าราชการและ ราษฎร การเสนอแนวความคิดออกมาในรูปเชิงกฎหมาย ซึ่งโดย ทฤษฎีแล้วต้องมีการบังคับใช้เพราะมีบทลงโทษกำกับไว้ด้วย ก็คง จะทำให้ แนวความคิดดังกล่าว (ธรรมราชา) ดูหนักแน่นกว่าที่ จะเป็นเพียงการประกาศ อ่างเอาเองเฉย ๆ อย่างที่เคยเป็นมา"⁷⁹

⁷⁸ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรง ปรับปรุงบ้านเมือง, หน้า 31.

⁷⁹ สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย: ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 36.

การออกกฎหมายพระสงฆ์อันเป็นการออกกฎหมายมายังค้ำให้สงฆ์มีวินัย และประชาชนมีศีลธรรม ซึ่งถือว่ารัฐใช้ข้อบังคับทางกฎหมายเป็นเครื่องมือสำหรับควบคุมสังคม และเป็นการสร้างการยอมรับในอำนาจอธิปไตยของผู้ใหม่"^{๑๐} และกษัตริย์ซึ่งทรงเป็นองค์ (องค์อธิปัตย์) ผู้ออกกฎหมาย (ทั้งกฎพระสงฆ์และพระราชกำหนดใหม่ ๆ) จะต้องปฏิบัติพระองค์ให้สอดคล้องกับเป้าหมาย ความเป็นธรรมราชา โดยการประกาศพระราชปณิธาน พระโพธิญาณเป็นเจตหมายดังกล่าวแล้ว ซึ่งเป็นคุณสมบัติในอันที่จะนำพาให้ราษฎรแห่งองค์ธรรมราชานี้จากบ่วงทุกข์ทั้งปวง ฉะนั้นในข้อกฎหมาย โดยเฉพาะกฎพระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงแสดงพระองค์เป็นธรรมราชาตลอดเวลา ดังที่ สมบัติ จันทรวงศ์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า พระนามที่เอ่ยถึง พระองค์เกือบทุกข้อในพระราชกำหนดได้แสดงถึงความเป็นธรรมราชา เช่น เอ่ยพระนามว่า "สมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรม อนันตนา สมภารา ดิเรก เอกนิบล สุนทรราชครีธา เปนอัครมหาเสนาชนูปถัมภ์ พระพุทธศาสนเจ้าเจริญ ศรีสวัสดิ์ ทั้งพระบริษัทธิ แลปฏิบัติศาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองไป"^{๑๑} ซึ่งนับเป็นการระบุถึงคุณสมบัติที่ทรงคิดว่ามีความชอบธรรมในอันที่จะออกกฎหมายมายังค้ำพระและประชาชน

การออกกฎหมายโดยอาศัยหลักการทางศาสนา ซึ่งเป็นหลักการที่ผู้มีอำนาจทางการเมืองใช้เป็นหลักในการสถาปนาอุดมการณ์ทางการเมือง (อุดมการณ์แบบธรรมราชา) นี้ เป็นกระบวนการที่พระมหากษัตริย์ (รัชกาลที่ 1) หรือผู้มีอำนาจทางการเมืองพยายามทำให้อุดมการณ์มีความชัดเจน และมีผลในทางปฏิบัติ คือสามารถให้ประโยชน์ทางการเมืองอย่างจริงจัง และบรรลุผล ซึ่งการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระทัยในอันที่จะให้อุดมการณ์ดังกล่าวทำหน้าที่ได้โดยผ่านกระบวนการทางกฎหมายนั้นคงเป็นไปตามหลักเหตุผลที่พระองค์ทรงเห็น ดังที่ สมบัติ จันทรวงศ์ กล่าวไว้ว่า

^{๑๐} วิถัลย์ พงศ์พนิตานนท์, "การเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2532, หน้า 192.

^{๑๑} สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 58.

"เหตุผลหลักที่พระมหากษัตริย์ใช้อ้างสำหรับตรากฎหมายใหม่ขึ้นบังคับ ซึ่งย่อมเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์เห็นว่า เป็นเรื่องที่ ยอมรับร่วมกันของทุกฝ่ายได้ ไม่ว่าจะ เป็นชนบ ประเพณีเดิม พระราชกำหนดเดิม ความเชื่อหรือเหตุผลทางศาสนานั้น หากว่า จะได้รับการพิจารณาควบคู่กันไป ความสำคัญของเนื้อหาสาระ ของตัวกฎหมายเหล่านี้เองก็จะให้ภาพของอุดมการณ์ร่วมกัน ของสังคมชัดเจนนั่น"^{๒๒}

พระราชกำหนดที่ออกสมัยรัชกาลที่ 1 ได้ยกย่องรัชกาลที่ 1 ว่าคือ ธรรมราชาอันเป็นการสร้าง เกียรติภูมิทางการเมืองแก่รัชกาลที่ 1 ในขณะที่เดียวกันก็โจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรีผ่านข้อกฎหมาย เพื่อทำลายสิทธิธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรี (ในทางกลับกันคือการสร้างสิทธิธรรมแก่รัชกาลที่ 1) ดังปรากฏข้อความในพระราชกำหนดใหม่ข้อ 36 ว่า

"...ทรงพระกรุณาเห็นว่า แผ่นดินก่อนนั้นอนาประชาราษฎรทั้งปวงมีน้ำจืดร ยังมิลินจันเคยในการกukul ระคนอยู่ด้วยบาป เพทโทษาคติกลัวราชไทย ก็ชวนกัน คุ่นเคยไปในการบาปหยาบช้าด้วยรัชกาล* ก่อนนั้นลับสนพันประมาณประการหนึ่ง กระทำการแรงคองคราม ด้วยความจำเป็นเห็นว่าหาประโยชน์มิได้ เสียที่ที่ได้ มาเป็นมนุษย์แลพบพระพุทศศาสนาอันยากที่จะได้พบเห็น ครั้นนี้จึงทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ลดหย่อนพระราชอาชญาอนาจักรราชกิจทั้งปวงลง มีแต่การกukul ให้มีความสุขสบาย เพื่อจะให้จิตที่นั้นเกลียวไกลบาปคุ่นเคยเข้าในการกukul จึงทรงพระอุษาหะสิศึกษา เร่งบำเพญพระราชกukulต่าง ๆ เป็นประธานชักนำ อนาประชาราษฎรทั้งปวง แล้วให้มีพระราชกำหนดกฎหมายเร่งให้บำเพญทาน รักษาสะดับฟังพระธรรมเทศนาให้ตั้งอยู่ในทศกukulกำมบทลิบประการ แล้วยัง ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์เห็นว่า ยังมีคุ่นเคยเข้าในการกukul เพราะเห็นว่า อนาประชาราษฎรสัตว์ครั้งนี้มีแต่โลภะ มีแต่โมหะ เปนเค้ามลจะกะทำกukul สิ่งใดก็ปราศจากปัญญาคักแต่ว่าทำไปตามประเวณ...ลักษณะเนื้อความงวดแห่ง

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

* เน้นโดยผู้เขียน

คืออันจะได้เข้าใจรักษาตามนั้นร้อยคนพันคนจะรู้นั้นน้อยถึงรู้เท่า ดังนั้นเพราะ
 มีวิญญาณ ปัญญา ตีก็ตี ปัญญาได้มีมีคณาปัญญาอันจะตัดจิตร ออกศุลกรรมถือศีล
 เปนอันมันนั้นน้อยนัก...ก็เสียทีด้วย จวนฉราพยาธิมรทกข์ใกล้ถึงแล้ว ครั้งมี
 พระราชกำหนดกฎอนาจักรกะหนาบเข้าไว้ด้วยกับพระพุทธานาจักรสัตว์ทั้งปวง
 ก็จะมีประมาท มิได้จะปฏิบัติตามกศลจริต"^{๒๓}

นอกจากจะออกพระราชกำหนดมาตำหนิหรือกล่าวโจมตีความสับสนวุ่นวาย ขาดศีลธรรม
 ของผู้คนในสังคมสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 36 นี้ ยังกล่าวถึงความไม่มี
 ศีลธรรมของผู้คนในขณะนั้น (ขณะที่รัชกาลที่ 1 ครองราชย์) ด้วย ซึ่งเป็นการชี้ให้เห็นว่า ผลพวง
 แห่งการขาดศีลธรรมจากรัชกาลก่อนนั้น ส่งผลให้เกิดความไม่มีศีลธรรมถึงปัจจุบัน

"สัตว์โลกทั้งปวงทุกวันนี้ ประพฤติผิดจากพระไตรสรณาคมจะไปสู่
 ออบายภูมิทั้งสี่เสียเปอันมาก...ทุกวันนี้ สัตว์ทั้งปวงเป็นโลกีย
 ครันมีทุกข์ขึ้นมาจำิตรนั้นก็ผันแปรไปจากพระรัตนนยะชาติคุณ...
 ครันทุกข์บังเกิดมี...เข้าใจว่าคนถือพระรัตนชาติคุณช่วยไม่ได้"^{๒๔}

อันเป็นการสะท้อนให้เห็นข้อโจมตีต่อหลักการแห่งพุทธศาสนาที่เป็นเรื่องอิทธิฤทธิ์อำนาจ นอกเหนือ
 ธรรมชาติ (ผีสิงเทวดา) แทนที่จะเป็นการเน้นให้คนยึดมั่นในพระรัตนตรัย ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องที่ไม่
 ถูกต้องเป็นอย่างยิ่ง

ข้อตำหนิต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีในแง่ของศาสนานี้ ยังมีปรากฏในกฎพระสงฆ์อีกหลายข้อ
 เช่น กฎพระสงฆ์ ข้อ 2 กล่าวตำหนิพระสงฆ์ในสมัยของพระองค์ ซึ่งก็เป็นผลสะท้อนจากการ
 ปกครองสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า "และภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้ตั้งอยู่ในภุมิอันประเสริฐแล้วมิได้รักษาพระ
 ปาติโมกขตามอารยรวงษประเพณี ปฏิบัติเข้าระคลคบหาฆราวาสติดด้วยเบญจะกามคุณ มิได้เห็น
 แก่ศาสนา"^{๒๕} ซึ่งการออกกฎพระสงฆ์นี้ได้เป็นการออกมาโดยมิได้อ้างปัญหาอันเป็นสาเหตุแห่ง

^{๒๓} พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 36, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 423-424.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 418-419.

^{๒๕} กฎพระสงฆ์ ข้อ 2, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 7.

การออกกฎหมาย ซึ่งในตัวของมันเองอ้างเพื่อความคุ้มภัยปัญหาดังกล่าว แต่ในอีกแง่หนึ่ง การที่
ข้อบกพร่องของการปกครองในรัชกาลก่อน ก็คือการทำลายเกียรติภูมิเกียรติยศพระองค์ก่อนและเสริม
สร้างความชอบธรรมให้แก่ตน

ข้อโจมตีของรัชกาลที่ 1 ที่มีต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีโดยผ่านกฏพระสงฆ์นี้ เห็นได้ชัดเจนว่า
มีการตำหนิพระสงฆ์ทั้งในทางวินัย และความประพฤติ คือ

1. กฏพระสงฆ์ข้อแรกได้กล่าวถึงพระบางจำพวกกระทำผิดวินัย เพราะแสดงธรรมที่มีได้
เป็นไปตามพระไตรปิฎก

"พระสงฆ์ผู้แสดงนั้นบางจำพวกมิได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้แต่
เพื่อความแปลร้อยเป็นกาพย์กลอนแล้วก็มาลำแดง ถ้อยคำตลก
ขบถนองหยาบซ้าเห็นแก่ลาภสการเลี้ยงชีวิต มิได้คิดที่จะรู้เรียน
สืบไปทำให้พระศาสนาพินเฟือน เสื่อมสั่นชวกันประมาท
ในพระธรรมเทศนา จะได้เสวยทุกขเวทนาในจตุรบาทยภูมิ
เป็นช้านาน"^{๖๖}

กฏพระสงฆ์ข้อนี้จึงอ้างเหตุดังกล่าว เป็นช่องทางให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เข้ามาช่วยเหลือ
แก้ไขปัญหา ห้ามมิให้พระภิกษุสงฆ์กระทำผิดวินัยอันเป็นการทำลายศาสนาและแผ่นดินดังความว่า

ทั้งนี้เพราะเหตุพระสงฆ์ราชาคณะ อธิการผู้ใหญ่ ผู้น้อย มิได้เอาใจใส่
ตักเตือนว่ากล่าวตาม พระวินัยบัญญัติ จะให้สงฆ์ศิษยานุศิษย์ไป เทียวชู้ม
ช่อนทำกลโกหกคบค้ำกันทำร้ายแผ่นดินแลพระศาสนา"^{๖๗}

2. ความประพฤติที่ไม่เหมาะสมของสงฆ์ซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ทำให้แผ่นดินและศาสนา
เศร้าหมอง รัชกาลที่ 1 ทรงออกกฏพระสงฆ์มาควบคุมมิให้สงฆ์ประพฤตินอกพระธรรมวินัย เช่น

^{๖๖} กฏพระสงฆ์ ข้อ 7, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 4.

^{๖๗} กฏพระสงฆ์ ข้อ 3, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 121-13.

"แลภิกษุสามเณรทุกวันนี้ บางคนขาดเข้าแล้วก็มิได้ประณัติตามพระ
ทั้งสองเป็นภิกษุโลเลและบุรุษความเพียรนั้นเสีย ๆ ประโยชน์ไปใน
ชาตินี้ชาติหน้า มิได้รู้ว่าเรียนเอาธุระอันใดที่จะห้ามจิตรบาก็ชวนกัน
กระทำอกุศลหลายชั่วทำร้ายแผ่นดินและพระศาสนาให้เล้าหมอง
ฉนี้มิควรนักหนา"^{๘๘}

และยังมีกฎทางสงฆ์ที่ระบุนิยามประพฤติกที่ไม่เหมาะสมอันเป็นเหตุให้ศาสนาเศร้าหมองอีก เช่นกฎ
พระสงฆ์ ข้อ 5 ระบุนิยามกระทำผิดคิดว่าในกฎพระสงฆ์ข้อ 6 และในกฎพระสงฆ์ข้อเดียว
กันนี้ ยังได้กล่าวตำหนิชาวาสที่มิรู้ ความผิดถูกพระวินัยของสงฆ์ ทำการสนับสนุนความผิดของ
สงฆ์ โดยหาได้มีปัญญาไตร่ตรองไม่

"ฝ่ายฆราวาสก็ปราศจากปัญญา มิได้รู้ว่าทำงาน ฉนี้
จะเกิดผลน้อยมากแก่ตนหามิได้ มักพอใจทำงานแก่
ภิกษุสามเณรอันผสมผสาน ทำการของตนจึงทำงาน
บางคนยอมมักง่าย ถวายเงินทองของอันเป็นอะกะปิยะ
มิควรแก่สมณะ ๆ ก็มี ใจโลภสิ่งสมทรพย์เลี้ยงชีวิตผิด
พระพุทธานุญญัติ ฉนี้ได้ชื่อว่าฆราวาสหมั่นให้กำลังแก่
ภิกษุโจรอันปล้นพระศาสนา ทานนั้นหาผลมิได้ ได้ชื่อว่า
ทำลายพระศาสนา^{๘๙}

ในกฎพระสงฆ์ข้อ 7 ได้กล่าวตำหนิพระสงฆ์ที่มีความประพฤติผิดพระวินัยจนทำให้สงฆ์เกิดความ
แตกแยกอันถือได้ว่าเป็นอนันตริยกรรม เนื่องจากสงฆ์เหล่านั้นพากันคบคิดลงความเห็น
การทอดกฐินในวัดที่อยู่ใกล้เคียงกันมิได้เป็นกฐิน อันเป็นเหตุให้พระสงฆ์เสียประโยชน์ด้าน
พระธรรมวินัย เพราะมิได้รับกฐิน ซึ่งเป็นการผิดหลักพระวินัย ดังที่กฎพระสงฆ์ข้อนี้ระบุไว้ว่า

^{๘๘} กฎพระสงฆ์ ข้อ 4, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1, เล่ม 3, หน้า 17.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า 24-25.

"แลพระธรรมราชมณี พระพุทธอาจารย์ พระญาญิวีริยะ พวกศิษย์
 คบคิดกันว่า กล่าววาทอดกะถินมาแต่ก่อนในวัดอันไกลกันหาเป็น
 กะถินไม้ ทั้งนี้เหมือนหนึ่ง ถ้าเลิกพระศาสนาอันพระอารีย์เจ้า
 ผู้วิเสศทรงไตรปิฎก ปฤกษาเรียบร้อยไว้เป็นอันดี โดย
 พระวิโนยอยู่แล้ว ให้ผิดจากขนบพระศาสนา ให้พระสงฆ์แตกออก
 ถือเป็นสองฝ่ายราวฉายแก่กัน ยิ่งพระธรรมวิโนยให้เสียประโยชน์
 แก่พระสงฆ์ ผู้จะได้รับกะถินทานและทานทายกซึ่งจะได้ถวายกะถิน
 ด้วยศรัทธาเลื่อมใสลงนี้ เป็นคหกรรมใหญ่หลวง" ^{๖๐}

ในกฎพระสงฆ์ ข้อ 8 ระบุความผิดของสงฆ์ที่มีพฤติกรรมผิดธรรมวินัยว่า

"นั่งในกุฎที่กำบังอันควรจะเกี่ยวพานพุดจาหยิกหยอก
 ลำผัดกายกระทำเมถุนธรรมได้นั้น ฝ่ายภิกษุสามเณร
 ขาปลามก ครั้นคืนเคยเข้ากับสิกขาแล้วก็เข้าบ้านนอน
 บ้านผิดเพลาธาตุ พุดจา สิกขา รูปชี่ ก็มีความเล่นหา
 รักใคร่ ทั้งสองฝ่ายลำผัดการกระทำของเมถุนธรรม
 เป็นปราชิก และลึงคเณรโดยสังวาชเป็นครุโทษ" ^{๖๑}

ในกฎพระสงฆ์ข้อ 9 ได้กล่าวถึงกรณี พระสงฆ์ทำผิดโดยเข้าไปเสพนกามกับหญิง ปกปิดความผิดของ
 ตน แล้วมาทำสังฆกรรมร่วมภิกษุอื่น อันเป็นเหตุให้ศาสนาวิหวมองว่า

"มหาสินซึ่งเป็นพระครู อยู่วัดนากกลาง ปลอมเข้าไปหาอึ่ง
 ข้าหลวงในกรมสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าอภัยธิเบศ
 จับตัวได้รับเป็นสัจว่า มหาสินได้เสพนกามด้วย อึ่งถึงข้าเรา
 แต่เดือน 7 ปีขาล น้อศกมาหลายครั้งจ้องมีท้อง ลกมหาสินขาด
 จากสิกขาบทเป็นปราชิก ลามกในพระศาสนา มิได้เป็นสมณะ

^{๖๐} กฎพระสงฆ์ ข้อ 7, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 29.

^{๖๑} กฎพระสงฆ์ ข้อ 8, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 41.

ปติญาณตนว่า เป็นสมณะเปิดความชั่วไว้ แล้วเข้ากระทำสังฆกรรม
อุโบสถกรรม อุประสมบทกรรมเป็นคู่สวด ขวดพระสงฆ์ถึง 13 รูปนั้น
เป็นอาจินนะกำมัมหันตโทษคืออะเวจีมหานะรก เพราะกระทำให้
พระพุทธานุสาเลื่อมสลุ เศร้าหมองมีควรรหนักหนา"^{๒๒}

ในกฎพระสงฆ์ ข้อ 10 อันเป็นกฎหมายซึ่งออกใน พ.ศ. 2344 หรือ 19 ปีหลังจากรัชกาลที่ 1
ขึ้นครองราชย์ แม้ว่าเวลาผ่านมาหลังจากกฎพระสงฆ์ข้อแรกออกมาแล้วก็ตาม แต่ปัญหาความ
ประพฤตีสงฆ์ก็ยังมีอยู่ จำเป็นที่พระองค์ยังต้องเข้าไปแก้ไข โดยก่อนที่จะเข้าไปแก้ไขก็ต้องมีการ
ออกกฎหมายควบคุมสงฆ์ พระองค์ทรงชี้ให้เห็นข้อบกพร่องอันเป็นเหตุแห่งการเข้าไปแก้ไขว่า

"บัดนี้พระสงฆ์อันนับเข้าในพระพุทธานุสา มิได้มีพิธีโอบรับ
คบหากันทำอุลามกเป็นอละชียภิกษุ คือ เสพสุรายาเมา
น้ำตาลขม แลฉันโภชนาหารของกัศของเคี้ยวเพลาปลานัท
แลในราตรีก็มีบ้าง ลางเหล่าเอา ผ้าพาดบาตรเหล็กไปขาย
แลกล่าเอา เปี้ยเสียมได้ครองไตรจีวร กระทำจอมปลอม
เหมือนสามเณรไม่ได้ปลงผมโกนหนึ่งข้างสองโกนข้าง
เที่ยวกลางวัน, กลางคืน ตู โขน หนึ่ง หุ่น ลคอน
เบียดเสียดอุบาศกสิกา พุดจาตะหลกคนอง เออาหยาบข้า
ธารณ ลางเหล่าเห็นชาย เดกลกขำราชการ อนุาประชาราษฎร
รูปร่างหมดหน้า ก็พุดจาเกลี้ยกล่อมชักชวนไปไว้แล้วกอดจูบ
หลับนอนเคล้าคลึงไปไหนเอาไปด้วย แต่งตัวเดกโอवाद
ประกวดกันเรียกว่า ลูกสวาติ ลูกสุดใจ ศรีตราเนิงรัต ยานัต
ก็มีบ้าง ช่วงชิงกันหิงษาพยาบาทจนเกิดวิวาทตีรันกันตาย
ด้วยไม้กระบองชั้นนิจรณาได้ตัวรับเป็นปล้จ ได้ไม้กระบอง
ชั้นเป็นหลายอันลางพวกเห็นสลบกำป็น เห็นล่าเอาเงิน
เข้ามาก็ขึ้นเกี่ยวบนชั้นล่าเอาชกชื้อหาของเล่นปนละवल จิน จาม ฝารัง

^{๒๒} กฎพระสงฆ์ ข้อ 9, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 50.

ให้เคียรดินนครนศหมีนก็มีข้าง ลางพวกก็เที่ยวซื้อผ้าแพรพรรณใน
 พ่วงแพแล ร้าน แยก จีน เอาไป ย้อมเป็นผ้า ภาค จิวร สบง
 กรายพระ รัตต อังสะ กระทำ เปนศรี แสศ ชมภู นุ่งครอง
 ให้ต้องอาบแดดเปนมหานิคส์คัยทุกครึ่ง ลางพวกก็นุ่ง ห่ม แดง
 ลางพวกนุ่งห่มเป็นแต่ศรีกร้ากรุ่นอำปลัง คาครัตตข้างไม่คาครัตตคข้าง
 คลุมคี่สะ สบขหรี ดอกไม้ห้อยหุเคียร กิรด กราย ตามกันคัจฉะราวาษ
 ลางจำพวกขึ้นพระพุทชบาทเดินทางคาคกะตคโลกประเจียคถือ คาย
 กระบี่ กฤษ คัจฉะวักโจร ถึงพระพุทชบาทแล้ว คุมกันเป็นพวก ๆ
 กลางวันเข้าถ้ำร้อง ลคอน คำน่า หยอกสีกา กลางคืนก็คลุมคี่สะ
 ตามกันคัจฉะราวาษ ลางจำพวกเป็นนักสวดสลับปรัช
 ทายก นิมนสวดพระมาลัย ไม่สวดต้องตามเนื้อความพระบาลีร้อง
 เป็นลำน่า แยก จีน ญวน มอญ ฝรั่ง แล้วฉนสาคูเปียกแกงขวด
 เมียง ช่ม ไบ กล้วย อ้อย ก็มีข้าง แล ซึ่งพระสงฆสามเณรกระทำ
 จุลาลจล เปนมหาโจรปล้นพระสาคนาคังนี้ เพราะพระสงฆราชาคณะ
 ถานานุกรม เจ้าอธิการละเมินเสีย มิได้ดูแลกำชับห้ามปราม"^{๒๓}

การออกกฎหมายพระสงฆ์มาใช้การตำหนิเพื่อให้สงฆ์เกิดความเสียหายแก่ประการเดียว
 หากแต่ในกฎพระสงฆ์ยังมีมาตรการแก้ไข ปรับปรุงสงฆ์ให้ดีขึ้นด้วย มาตรการที่เสนอทางแก้ไขนี้
 ส่วนใหญ่เราพบว่า เป็นมาตรการทางศีลธรรมคือ เสนอหลักศีลธรรมอันเป็นหลักการของพุทธศาสนา
 ตามหลักเหตุผลนิยมซึ่งเป็นการปฏิเสณพุทธศาสนาแนวอิทธิฤทธิ์ พระราชกรณิกกิจที่เสนอหลักธรรมผ่าน
 กฎหมายนี้ก็คือ การเสนอหลักการธรรมราชาผ่านกลไกกฎหมายอันเป็นกลไกบังคับของรัฐให้ทำหน้าที่
 เผยแพร่หลักการนี้สู่ประชาชน ซึ่งนับได้ว่ารัชกาลที่ 1 เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงเลือก
 ใช้วิธีนี้^{๒๔} และเหตุผลที่อ้างคือ การทำศาสนาให้บริสุทธิ์ ให้เป็นที่พึ่งและแบบแผนในการดำเนินชีวิต
 ของประชาชน

^{๒๓} กฎพระสงฆ์ ข้อ 10, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 52-54.

^{๒๔} เกษม ประสมพงศ์, "แนวพระบรมราชาบายทางการเมืองการปกครองในสมัย
 รัชกาลที่ 1", หน้า 62.

การดำเนินความประพฤติของสงฆ์เพื่อขี้ปัญหาหรือข้อบกพร่องที่เกิดขึ้นนี้ ในทางหนึ่งนอกจากจะลดความชอบธรรมของผู้ปกครองหรือกษัตริย์พระองค์ก่อนแล้ว ยังเป็นข้ออ้างที่นำมาตราการอันเหมาะสมเข้ามาควบคุมสงฆ์ ซึ่งเป็นการใช้อำนาจทางกฎหมายบังคับควบคุมสถาบันสงฆ์ และการควบคุมนี้เราพบว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงกระทำเกือบตลอดรัชสมัยของพระองค์ กล่าวคือ กฎพระสงฆ์มาตราแรก ๆ จะออกในปีแรกของรัชกาล หลังจากนั้นอีก 6 ปีก็ออกกฎพระสงฆ์ข้อ 8 ข้อ 9 (พ.ศ. 2332) และข้อ 10 (พ.ศ. 2344) โดยมีสาระที่ยังคงกวดขันความประพฤติของสงฆ์ให้อยู่ในวินัยเช่นเดิม^{๕๕}

ข. การควบคุมสงฆ์ให้ประพฤติตามหลักธรรม

กฎพระสงฆ์ทุกข้อที่ออกมา นอกจากจะชี้ข้อบกพร่องในความประพฤติของสงฆ์แล้วยังมีบทลงโทษ อันเป็นอำนาจบังคับทางกฎหมายไว้ทุกข้อด้วย ซึ่งเป็นกระบวนการควบคุมความประพฤติของสงฆ์มิให้ทำผิดกฎพระวินัยหรือหลักศีลธรรม และเมื่อพิจารณาต่อไปอีก จะพบว่าในกฎพระสงฆ์ได้มีการเสนอหลักพระธรรมอันเป็นมาตรการให้สงฆ์ปฏิบัติตาม ซึ่งจะถือว่าเป็นการควบคุมให้สงฆ์มีพฤติกรรมตามหลักของพุทธศาสนาตามที่กฎหมายกำหนด คือ มุ่งกำหนดให้ทั้งสงฆ์และประชาชนปฏิบัติตาม^{๕๖} ที่ถูกต้อง โดยควบคุมด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. ควบคุมมิให้เชื่ออำนาจอิทธิฤทธิ์ ดังปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ข้อ 35 ว่า

"ทุกวันนี้นาจิตรนั้นก็ผันแปรไปจากพระรัตนตยาธิคุณไปถึงผีสิง เทนรักษาต่าง ๆ ... ครั้นจะให้ห้ามเสียไม่ให้นับถือผีสิง เทนารักษ์ศักดิ์สิทธิ์เล่า ก็มีพระพุทธรูปภาตรัสไว้ในลัทธิปริยหาริยธรรมเจดประการอันจะให้บ้านเมืองสมบูรณขึ้นว่า ให้สมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าบำรุงเทพารักษ์ จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าสั่งว่า แต่นี้สืบไป

^{๕๕} สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการของอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 61.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

เมื่อนำให้...ถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ์ แต่อย่า
นับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรสรณาคม ห้ามอย่าให้ปลุกัมด้วย
สัตว์ต่าง ๆ มีโค กระบือ สุนัข เป็ด ไก่ เป็นต้น บุษบา แต่
ซึ่งสารเทพารักษ์อันเอาไม่ทำเป็นเพศบุรุษสิงห์ใหญ่ย่อยต่าง ๆ
หญิงชายชวณกันนับถือขึ้น ทรงพระกรุณาให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตย
ศันต์ในพระไตรปิฎกมิได้มีอย่าง...จึงทรงพระพิจารณา เห็นว่า
แรกเหตุนี้จะมีมาเพราะคนพาลกักขะละหยาบช้า...สืบมาหญิงชาย
ผู้หาบุญมาได้ ก็เอาเสียงอย่างนับถือสืบมา...อันหนึ่ง เป็น
แขกเมืองนานาประเทศไปค้าขาย ได้เห็นว่าคหบดีถิ่นแคว้น
กรุงเทพพระมหานครอันก่อปรด้วย เกียรติยศ ห้ามอย่าให้
มีเพศบุรุษสิงอันลามกอับประมงคลไ่ว้ในสารเทพารักษ์ เป็น
อันชาติที่เดียว"^{๓๗}

การควบคุมให้สิ่งประพฤตินิยมพระรัตนตรัยเป็นหลักนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงอ้างว่า เป็นพยานสงฆ์มาก หากอันใดจะเปรียบเทียบกับได้ เพราะการให้ธรรมเป็นทานย่อมเป็น
ทานสูงสุด ด้วยเหตุผลอันนี้ รัชกาลที่ 1 จึงทรงสามารถทำการลบล้างหรืออย่างน้อยที่สุดก็ลดความเชื่อ
ถือด้านอิทธิฤทธิ์ลงได้บ้าง เหตุผลที่ทรงยกมาคือ

"อนึ่ง แม้ว่าผู้มีอิทธิฤทธิ์จะกระทำพื้นสถล ชมภุทวีป
ให้ราบเสมอ ดั่งกลองไชยเกร็ดแล้ว แลนิมนต์
พระอรหันต์เจ้านั่งแถวหนึ่ง พระอนาคาแถวหนึ่ง
พระสักกิวาคาแถวหนึ่ง พระโสคาแถวหนึ่ง
มีองค์พระพุทเจ้าเป็นประธาน แน่นไปในสถล
ชมภุทวีป แลถวายจัดปัจจัยทานทั้งสี่ มีจิวร เนื้อ
อันละเอียดคั่งคั่งสอดตองอันอ่อนนั้นก็ดี ผลานิสง
ก็มีได้เสมอเท่าให้มีธรรมเป็นทานครั้งหนึ่ง เหตุ
ฉนี้จึงทรงพระกรุณาแสงหาอุบายที่จะให้สมณพราหมณ
เสนาบดีประชาราษฎรทั้งปวงให้ได้สมบัติทั้งสามประการ

^{๓๗} พระราชกำหนดใหม่ ข้อ 35, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 419-420.

พ้นจากจตุรกายทุกขแลสงสารไทย จิงทรงพระอนุเคราะห์
ให้ข้าทูลอองทูลีพระบาท ผู้ใหญ่ ผู้น้อย สมาทาน
พระไตรยสารนาคมศีลห้า ศีลแปด ศีลสิบ"^{๘๘}

ด้วยเหตุผลนี้ พระองค์จึงทรงนำมาอ้างอิงออกเป็นกฎหมายควบคุมมิให้คนหลงเชื่อในอิทธิฤทธิ์
หรือไสยศาสตร์ ดังเช่นกฎหมายสงฆ์ข้อ 3 ได้ปฏิเสธผิบุญหรือผู้วิเศษ ว่า

"เป็นอนุตรนิมิตธรรมเป็นกลโกหก ตั้งตัวว่าผู้มีบุญว่าพบคนวิเศษ
มีวิชามาแต่ถ้ำ แต่เขาคิดเอาพวกเพื่อนซึ่งราชสมบัติ ทำให้แผ่นดิน
และพระศาสนาจลาจล เพราะเหตุพระสงฆ์ราชาคณะอิถิการผู้ใหญ่
ผู้น้อย มิได้เอาใจใส่ตักเตือนว่ากล่าวตามพระวินัย บัญญัติ จะให้
สงฆ์ ศิษยสาณศิษย ไปเกี่ยวข้องข้อง ท้ากลโกหกคบค้ากันทำร้าย
แผ่นดิน และพระศาสนา...จะเอาเจ้าคณะอาราม เจ้าอิถิการ
เจ้าเมือง เจ้าบ้าน แขวงจังหวัดประเทศนั้น ๆ เปนโทษกระษัต"^{๘๙}

นอกจากนี้กฎพระสงฆ์ในข้อสองยังได้ระบุถึงการควบคุมสงฆ์ให้เล่าเรียนในสิ่งที่มิใช่
แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา อันเป็นพวกอวิชชาอวดอ้างว่ามีฤทธิเดช สร้างความเดือดร้อนแก่
แผ่นดินว่า

"อนึ่ง เหตุไอ้เมือง ไอ้เกิด ไอ้เหลือ ไอ้มา ผู้พวกประทศร้าย
แผ่นดิน ทั้งนี้แต่พื้นเป็นเณรใหญ่ แลให้ราชาคณะจัดแจง ดูก้าสามเณร
รูปใดมีอายุสมควรจะอุปสมบทแล้ว ก็ให้หวัดเข้าร่ำเรียนคันธุระ
วิปัสณาธุระ อย่าให้เที่ยวไปมาเรียน ความรู้อิทธิฤทธิ์ให้ผิดพระทั้งสอง
ไป น้ำใจก็กำเริบได้เพื่อนฝูงแล้วจะคบกันทำร้ายแผ่นดินคุณครั้งนี้"^{๙๐}

^{๘๘} กฎพระสงฆ์ ข้อ 1, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 2-3.

^{๘๙} กฎพระสงฆ์ ข้อ 3, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 13-15.

^{๙๐} กฎพระสงฆ์ ข้อ 2, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 10.

จะเห็นว่า กฎพระสงฆ์ข้อนี้ต้องการให้สงฆ์สามเณรได้บวชเรียนพุทธศาสนาให้ถูกต้อง มิให้ศึกษาเรียนรู้อิทธิฤทธิ์ อันเป็นเหตุให้เรียนมาแล้วก่อความวุ่นวาย เพราะอาจอ้างว่า ได้ของดีมีวิชา หาพรรคพวกก่อความวุ่นวาย กฎพระสงฆ์ข้อนี้จึงมีเจตนารมณ์ควบคุมให้สงฆ์เรียนหลักพุทธศาสนาให้ถูกต้อง ทั้งวิปัสสนาและคันถธุระและหากใครฝ่าฝืนก็จะถูกลงโทษ "ถ้าแลสามเณรรูปใดอายุสมถึงอุปสมบทแล้ว มิได้บวชเที่ยวเล่นไว้เว้อยู่ จับได้จะเอาตัวสามเณรและชิตันอาจารย์โยมเป็นโทษจงหนัก"¹⁰¹

กฎพระสงฆ์ข้อ 3 กล่าวถึง สงฆ์ที่ยังสนใจร่ำเรียนวิชาอิทธิฤทธิ์อีก และในข้อนี้ได้วางมาตรการควบคุมโดย

"ให้มีตราตั้งแต่เป็นอักษรชื่อ ชื่ออารามเป็นอักษรขอม สำหรับตัวประจำที่ราชาคณะเจ้าอธิการทุกตำแหน่งทุกอาราม ถ้าแขวงใดเมืองใดพระสงฆ์มาก วัดหนึ่งให้มีอธิการหนึ่งอันดับแก้รูปสิบลูกขึ้นไป ให้พระนิบัติรักษาพระพุทธรูป พระสถูปพระเจดีย์อย่าให้เป็นอันตราย ถ้าแลพระสงฆ์สามเณรแขวงจังหวัด เมืองเอกโทตรี จัตวา จะมีศรัทธาเที่ยวเข้ามาร่ำเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระแลสมณกิจประการใด ก็ให้เขียนลายาแลชิตันและพระวษาแลชื่อประญาจารย์ ติตราราชาคณะหัวเมืองนั้น ๆ มาเป็นสำคัญ จะอยู่อารามใดเมืองใดก็ดีให้เอาหนังสือแลตำราสำคัญนั้น แจงแก่ราชาคณะ เจ้าอธิการในกรุง ถ้าแลราชาคณะอธิการในกรุงเห็นหนังสือแลตราสำคัญแล้ว จึงรับไว้ร่ำเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระ คณะของจังหวัดหัวเมืองเอกเมืองโท เมืองตรี เมืองจัตวานั้น ก็ให้มีหนังสือสัญญาชื่อตัว แลลาชื่อประญาจารย์แลอาราม ติตรา

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

ราชาคณะ เจ้าอธิการ คณะกรงเป็นสำคัญไปแจ้งแก่
เจ้าอาราม เจ้าคณะแขวงจังหวัดหัวเมือง ๆ ใดแจ้ง
หนังสือสัญญาตราสำคัญแล้ว จึงรับตัวไว้ให้เล่าเรียนตาม
กิจพระวินัย อากาการดังนี้แม้จะชั่วแลติจะได้สืบสาวรู้ง่าย"¹⁰²

กฎพระสงฆ์ข้อ 3 นี้ ยังได้ให้พระราชคณะพระอธิการตามหัวเมืองต่าง ๆ คอยควบคุม พระตาม
วัดวาอารามต่าง ๆ มิให้มีพวกที่ชอบอ้างความเป็นผู้วิเศษ เป็นกลโกหกหลอสมักรพรคพวกมาทำลาย
อำนาจแผ่นดินว่า

"แลให้พระราชคณะเจ้าหมื่นเจ้าอธิการ และกรรมการ
หัวเมืองเอก โท ทรี จัตวา นายอำเภอ แขวงจังหวัด
ทั้งปวงกำกับว่ากล่าวสอดแนมระวังระไว ดหมุ่นคณะใน
แคว้นแคว้น แขวงจังหวัดวัดวาอารามบันดาขึ้นแก่ตน
อย่าให้มีคนโกหกมารยาคิดทำร้ายแผ่นดินและพระศาสนา
ให้จุลาจลจตุครั้งนี้ได้เปอันชาติทีเดียว ห้ามอย่าให้อาณา
ประชาราษฎรทั้งปวงนับถือคบค้าประนิบัติไอ้โกหก แม้ถึง
พวกไอ้โกหกจะคบคิดกันทำประทศร้ายสักเท่าใดก็ไม่สำเร็จ
แต่จะพากันตาย นินาศฉิบหายสิ้นโคตเผ่าพันธุ์เปอันตราาย
ไปเอง ถ้าแลผู้ใคร่เห็นว่าไอ้เหล่าร้ายคิดกลโกหกมารยา
แล้ว แลมิได้จับกุมว่ากล่าว บอกให้ทราบทูลพระกรรณา
ละเมินเสียให้มีคนโกหกมารยาประทศร้ายแผ่นดินขึ้นใน
แขวงจังหวัดบ้านเมือง ประเทศ วัดวาอาราม คามนิคม
แห่งใด ๆ จะเอาเจ้าคณะ เจ้าอาราม เจ้าอธิการ
เจ้าเมือง เจ้าบ้าน แขวงจังหวัด ประเทศนั้น ๆ เปน
โทษกระบถ"¹⁰³

¹⁰² กฎพระสงฆ์ ข้อ 3, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 14.

¹⁰³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

2. ควบคุมให้สงฆ์ศึกษาและปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนาไม่ใช่บวชเพื่อหาความสบาย แต่บวชเพื่อเรียนทางธรรมอย่างจริงจัง และการศึกษาจะต้องศึกษาตามครรลองที่ทางศาสนาได้วางไว้ คือ วิปัสสนาและคันถธุระ อันเป็นแนวที่สนับสนุนแนวคิดทางการเมืองของรัชกาลที่ 1 นั้นเอง เพราะเป็นการส่งเสริมให้สงฆ์ศึกษา(รวมทั้งเผยแพร่ธรรม) แนวทางเหตุผลนิยม มิใช่แนวอิทธิฤทธิ์หรือไสยศาสตร์ ดังกล่าวแล้ว ฉะนั้นสงฆ์รูปใดที่มีได้ปฏิบัติตามแนวทางนี้ จึงถือว่าผิดกฎหมาย ดังกฎพระสงฆ์ข้อ 4 กล่าวว่า "แต่ที่สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้มีภิกษุโลเลละวัฏะประณีต แลปฏิบัติตนว่าเปนกัจวัด มิได้ร่ำเรียนธุระทั้งสองฝ่ายอย่าให้มีได้เปนอันขาดทีเดียว"¹⁰⁴ กฎหมายข้อนี้ยังกำหนดต่อไปอีกว่า ให้พระราชอาณาส่งเสริมให้ศิษย์เรียนธุระทั้งสอง แล้วทำบัญชีรายชื่อพระเณรที่เรียนนี้ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังความว่า

"แลพระศาสนาจะรุ่งเรืองขึ้นนั้นเพราะพระราชอาณาให้พระราชอาณาเร่งตักเตือนให้พระราชอาณาเร่งตักเตือน นิจารณา เหน็ดศยควรร่ำเรียนคันถธุระวิปัสสนาธุระอันใดอันหนึ่งได้ก็ให้ร่ำเรียนธุระอันนั้น แล้วปรินิบัติตามพระบริญญัติปิสาสนา ให้ไปนที่เลื่อมใสศรัทธาแก่เทพามนุษย์ทั้งปวง แล้วให้พระราชอาณา เจ้าคณะอธิการทำบาญชีหาว่า ภิขุสามเณรฝ่ายคันธุระวิปัสสนาธุระ ส่งให้สังกะริธรรมการทราบทูลพระกรรณา...และให้พระราชอาณา เจ้าคณะอธิการสังกะริธรรมการทำชั้วว่ากล่าวพระภิขุสามเณรให้เนือง ๆ ภิขุแลสามเณรองค์ใดกักขละหยาบเข้าสอนยาก อุประณาจารย์จะว่ามีฟัง สั่งสอนเปนน้อยครั้งแล้วมิได้ปรินิบัติตามให้กัจเจ็ลเสีย"¹⁰⁵

และหากพระราชอาณา เจ้าคณะอธิการมิได้ปฏิบัติตามกฎหมายนี้ก็ให้เอาญาติโยมของพระราชอาณา เจ้าอธิการนั้นลงมาลงโทษ¹⁰⁶

3. ควบคุมฆราวาสและสงฆ์ที่ทำความผิดธรรมวินัยโดยระบุลักษณะความผิด และบทลงโทษคือพระภิขุสงฆ์ที่ทำความผิดวินัยถึงขั้นต้องปาราชิก ทั้ง 4 ข้อ (โทษอันทำให้ขาดจากความเป็นพระ) กฎ

¹⁰⁴ กฎพระสงฆ์ ข้อ 4, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 170.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-18.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พระสงฆ์ข้อ 5 กำหนดให้สงฆ์รูปนั้นแจ้งแก่สงฆ์อื่นมิให้ปกปิด มิฉะนั้นแล้ว "จะเอาตัวเป็นโทษถึงสิ้นชีวิต แล้วให้รับราชบาทขัณฑ์เขียนติโยษฎาติโยฆจงหนัก อย่าให้เป็นเหยียงอย่างสืบไป"^{๑๗}

กฎพระสงฆ์ข้อ 6 ห้ามฆราวาสถวายสิ่งของมิควร เช่น เงิน ทอง นาค แก้ว แหวน "ห้ามฆราวาสทั้งปวง อย่าให้ถวายเงิน ถวายทอง ถวายนาค แก้วแหวนและสิ่งของอันมิควรแก่สมณ เป็นต้น"^{๑๘}

4. มอบอำนาจให้สงฆ์ควบคุมกันเองเพื่อป้องกันมิให้ความขัดแย้งในหมู่สงฆ์ต้องระคายเคืองพระยุคลบาทดังปรากฏในกฎพระสงฆ์ข้อ 7. ซึ่งเป็นข้อกำหนดที่น่าสนใจมากในแง่ของการควบคุมสงฆ์ กล่าวคือ กฎพระสงฆ์ข้อนี้มอบอำนาจเด็ดขาดให้แก่สมณะเจ้าพระสังฆราช จัดการในเรื่องที่สงฆ์มีข้อวิวาทกันทางวินัย ซึ่งเป็นข้อวิวาทขนาดที่จะทำให้ สงฆ์เกิดการแตกแยกคือ เกิดสังฆเภทขึ้น ความแตกแยกนี้หากผู้ใดทำให้เกิดขึ้นย่อมได้ชื่อว่า เป็นผู้ทำอนันตริยกรรมอันเป็นกรรมที่หนักมากซึ่งมีความผิดเท่ากับฆ่าบิดามารดา หรือทำให้พระพุทธเจ้าได้รับบาดเจ็บเพียงแต่หือเลือกผู้ทำกรรมนี้ถือว่าบาปหนัก บวชเป็นพระก็มีได้เป็นนอร์หนต์เป็นฆราวาสถือว่าตกนรกทั้งเป็น ฉะนั้นกฎพระสงฆ์ที่ออกมาแม้ว่าภคิรัยจะออกมาเพื่อควบคุมความประพฤติของสงฆ์ แต่มิได้ทำนอกรอกจากบรรทัดฐานแห่งธรรมวินัย และหากจะควบคุมแล้ว ผลแห่งการควบคุมนั้น อาจส่งผลกระทบต่อฐานะพระองค์ จึงสร้างความปลอดภัยแก่พระองค์โดยมอบอำนาจการควบคุมแก่พระสังฆราช เพราะเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องพระวินัยโดยตรง เป็นเรื่องของผู้เชี่ยวชาญโดยเฉพาะ นับว่าเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่พระองค์มิได้เกี่ยวข้องกับโดยตรงซึ่งนับว่าผู้ที่ออกกฎหมายข้อนี้มามีความรู้อย่างลึกซึ้งทางพุทธศาสนา

กฎพระสงฆ์ข้อ 8 ได้บัญญัติข้อกวดขันให้สงฆ์ปฏิบัติธรรมลงโทษ เพื่อเสริมสร้างคุณบรสิทุติแก่พุทธศาสนา "ถ้าขับว่ากล่าวกันให้กวดขันจงหนักหนาจะให้สังฆะริยธรรมควรตรวจกวดขันอโอบสถ จัดสันขำระมลทิลโทษออกเสียดจากพระศาสนา"^{๑๙} พระภิกษุสงฆ์สามเณรวัดใดมีอธิกรถึงขั้นปาราชิก ให้พระราชคณะจัดการสึกเสีย^{๒๐} มิให้สตรีคบหาสมาคมรักใคร่กับสงฆ์ในชั้นเสพ

^{๑๗} กฎพระสงฆ์ ข้อ 5, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 20-21.

^{๑๘} กฎพระสงฆ์ ข้อ 6, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 25-26.

^{๑๙} กฎพระสงฆ์ ข้อ 8, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 46.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

เมถุน "ให้มูลนายบิดามานดาตรวจตราว่ากล่าว สัตตริภาพอันเป็นข่าวไพร่บุตรธิดาญาติอย่าให้ไป
คบสมณะสามเณรปฏิบัติด้วยความเสน่หารักใคร่ในเมถุนธรรม ทำลายศีลสมณะสามเณรให้เป็นปราชิก
ทำลายพระศาสนาเป็นอันขาด"¹¹¹ นอกจากนี้ กฎพระสงฆ์ข้อนี้ยังกำหนดให้ญาติโยม ฝ่ายภิกษุ
สามเณรคอยดูแลพระสงฆ์สามเณรให้ประพฤติธรรมให้บริสุทธิ์อีกทางหนึ่งด้วย "ก็ให้บิดามานดาคณะ
ญาติระวังดูแล เอาใจใส่ว่ากล่าวแก่บุตรนาคาลูกหลานพี่น้อง ซึ่งขาดเป็นสงฆ์สามเณรนั้นให้บริสุทธิ์
อย่าให้มีมลทินในพระศาสนานั้นเป็นเหตุอันใดอันหนึ่งมิควรแก่สิกขาบทนั้นก็ให้เอามาว่ากล่าวโดยเหตุ
จงทุกประการ"¹¹² ส่วนบทลงโทษนั้นนอกจากจะให้สังฆราชทำการจับพระสงฆ์สามเณรที่ทำผิดศึก
แล้ว ยังจะนำญาติโยมของพระสงฆ์สามเณรนั้น ซึ่งรู้ว่าทำผิดแล้วแต่ปกปิด มิว่ากล่าวตักเตือนมาลง
โทษด้วย

"ถ้าแลบิดามานดาญาติภิกษุ เณรเณรที่กระทำผิดนั้น รู้เห็นแล้วคิดอ่านเป็นลูก
หลานว่านเครือของตัวกลัวจะเป็นโทษชวนกันปิดบังเสียมิได้นำเอา เนื้อความมา
ว่ากล่าว ให้อุลามกมทินอยู่ในพระศาสนาเหมือนครั้งนี้มีผู้อื่นรู้เอามาว่ากล่าว
พิจารณาสืบสวน ได้เนื้อความเป็นสัจจะเอาบิดามานดาญาติพี่น้องภิกษุ เณรเณร
ซึ่งเป็นใจอยู่ในพระศาสนานั้นเป็นโทษด้วย"¹¹³

ทางฝ่ายพระสงฆ์ซึ่งถือว่าเป็นผู้ปกครองสงฆ์ด้วยกันนั้น หากไม่รักษาระเบียบวินัยตาม
กฎหมายนี้ก็จะถูกลงโทษเช่นกันคือ

"จะเอาโทษแก่พระราชาคณะลงมา ทั้งถานานุกรม อธิการมหา เณร
เณรอันดับผู้ใหญ่ ผู้น้อย และสามเณรอันมิได้ระวังระไวตรวจตราว่า
กล่าวกัน นั้นเป็นโทษเสมอด้วยโทษสมคบสมณะสามเณรอันเป็นบาปลามกนั้น"¹¹⁴

¹¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

จะเห็นได้ว่า การควบคุมสงฆ์ให้กระทำความผิดนี้ สะท้อนให้เห็นว่าข้อควบคุมคือสิ่งที่ไม่ต้องการให้เกิดขึ้นซึ่งส่วนใหญ่คือปัญหาความประพฤติของสงฆ์ที่เกิดขึ้น ตั้งแต่แผ่นดินก่อนสืบเนื่องถึงสมัยรัชกาลที่ 1 อันเป็นปัญหาที่อยู่บนพื้นฐานแห่งหลักพุทธศาสนา นั่นคือปัญหาความประพฤติของสงฆ์ สามเณรออกนอกธรรมวินัย ผิดศีลธรรม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้อบังคับอยู่ในพระวินัยสงฆ์อยู่แล้ว แต่การที่ทรงบัญญัติกฎหมายพระสงฆ์โดยอาศัยพระวินัยเป็นเกณฑ์เช่นนี้เป็นเรื่องที่น่าพิจารณาว่า รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชประสงค์อันใดแอบแฝงอยู่หรือไม่? ในทางการเมืองแล้วเราอาจกล่าวได้ว่า มีแน่นอน เพราะศีลธรรมวินัยสงฆ์ เป็นหลักการที่สงฆ์ชราวาสนำมาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตปกติของพุทธศาสนิกชนและบรรพชิตอยู่แล้ว การบัญญัติเป็นข้อกฎหมายที่ต่อยึดหลักศีลธรรมวินัยของสงฆ์ เช่นนี้ คือการใช้พระราชอำนาจ เพื่อชี้ให้เห็นความเป็นธรรมราชาของพระองค์ และขณะเดียวกันก็เป็นการควบคุมสถาบันสงฆ์อันเป็นองค์กรทางสังคมให้เป็นกลไกทำหน้าที่สื่อความคิดทางการเมืองแบบธรรมราชาให้ประชาชนเข้าใจและยอมรับได้อย่างมีประสิทธิภาพ

วิธีการที่จะให้สถาบันสงฆ์ทำงานด้านอุดมการณ์เพื่อชี้ให้เห็นว่า พระองค์คือธรรมราชา อันถือว่าเป็นทรัพยากรทางการเมืองของพระองค์ได้อย่างดีนั้น จะต้องมีการใช้อำนาจเข้าไปควบคุมกลไกตัวนี้ มิฉะนั้นแล้วอุดมการณ์เหล่านี้อาจทำงานไม่ได้ผล ฉะนั้นรัชกาลที่ 1 จึงทรงเลือกใช้อำนาจทางกฎหมายเข้าไปควบคุมองค์กรสงฆ์ โดยบัญญัติข้อกฎหมายทับซ้อนหลักศีลธรรมและวินัยสงฆ์ อันเป็นหลักการทางพุทธศาสนาที่ยึดเป็นแนวทางในการปฏิบัติอยู่แล้ว จึงยากที่จะต่อต้านอำนาจนี้และในข้อกฎหมายยังกำหนดพระราชพิธีทางธรรม อันเป็นสิ่งสูงส่งสำหรับกษัตริย์ในสังคมพุทธทรงกระทำอยู่ด้วยแล้วนั้น จึงเป็นพระราชาขยายทางการเมืองอันสอดคล้องกับสังคมไทยขณะนั้น ซึ่งนั่นก็คือ ทรงสามารถสร้างทรัพยากรทางการเมืองธรรมราชาด้วยอาศัยกลไกทางศาสนาได้สำเร็จนั่นเอง

การสังคายนาพระไตรปิฎก

ในระยะเวลา 7 ปีแรกแห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงปรับปรุงพระพุทธศาสนา โดยการออกพระราชกำหนดที่เกี่ยวกับสงฆ์ดังกล่าวมาแล้วถึง 7 ฉบับ และในปีที่ 6 แห่งรัชกาลคือเมื่อ พ.ศ. 2331 ก็ทรงทำการทำนุบำรุงพระศาสนา โดยการ

สังคายนาพระไตรปิฎก เพราะทรงเห็นว่าเนื้อหาของพระไตรปิฎกที่มีอยู่นั้นผิดเพี้ยนไปจากเดิมมาก¹¹⁵ ซึ่งพระไตรปิฎกที่มีอยู่นี้ โปรดฯให้หามาจากที่ต่าง ๆ เช่น นครศรีธรรมราช ได้จากที่ชกซ่อนจาก เชียงใหม่แล้วคัดลอกมายังกรุงเทพมหานคร¹¹⁶ และความผิดเพี้ยนของพระไตรปิฎกนี้ยังมีข้าราชการผู้หนึ่งกราบทูลว่า

"พระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสั่งสร้างขึ้นไว้ทุกวันนี้ อักษรขบทยัญญชนะตกวิปลาอยู่แต่ฉบับเดิมมา หากจะทำนุบำรุงตกแต่คัดแปลงให้ถูกต้องบริบูรณ์ขึ้นมิได้ ครึ่งทรงสดับจึงทรงพระปรารภว่าพระบาลีและอรรถฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ เมื่อแล, ผิดเพี้ยนนิปลาอยู่เป็นอันมากฉะนี้ จะเป็นเค้ามลพระศาสนากระไรได้ อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกมีอยู่ทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็นว่าพระปริยัติศาสนาและปฏิบัติศาสนาและปฏิบัติเวทศาสนาจะเสื่อมสูญ เป็นอันเร็ววันกัณฑ์โลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ ในอนาคตภายหน้าควรจะทำนุบำรุงพระบรรพตศาสนาไว้ให้ถาวร วัฒนาการเป็นประโยชน์แก่เทพตามมนุษย์ทั้งปวง จึงจะเป็นทางพระโพธิญาณบารมี"¹¹⁷

การชี้ให้เห็นความผิดเพี้ยนของพระไตรปิฎกนี้ยังปรากฏในพระราชปรารภจากประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ว่า

¹¹⁵ Klaus Wenk, The Restoration of Thailand Under Rama I 1782-1809 p. 40 และ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม (กรุงเทพมหานคร : สยามสมาคม, 2525), หน้า 12.

¹¹⁶ Lorraine Marie Gesick, Kingship and Political Integration in Traditional Siam, 1767-1824, p. 125.

¹¹⁷ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์ 2478), หน้า 160-172.

"พระไตรปิฎกแปลหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์อันสมเด็จพระพุทธเจ้าทรง
พระกรุณาประดิษฐานไว้ต่างพระองค์ ได้เป็นหลักโลกยสังฆนบรรพชิต
บริษัทแลฆราวาสบริษัทได้ประฏิบัติซึ่งทางศคตัมมิแลทุกตัมมิ แลพระ
ไตรปิฎกธรรมนั้นพ้นเพื่อนวิปริตผิดเพี้ยนไปเป็นอันมาก ยากที่จะเล่าเรียน
เป็นอายุตามพระพุทธศาสนาสืบไป"¹¹⁸

การสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นพระราชกรณียกิจทางศาสนาที่สำคัญมาก ดังที่พระราช
พงศาวดารกล่าวไว้แล้วว่าเป็นทางของการสร้างโพธิญาณบารมีทางหนึ่ง และยังถือว่าเป็นการ
ประกาศถึงการที่ได้ทรงสืบทอดพระราชกรณียกิจอันสำคัญยิ่งที่พระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในอดีตได้เคย
กระทำมาแล้ว เช่น "พระเจ้าปัสเสนทิโกศล แลพระธรรมมาโคก พระอภัยภูฏคามณี เป็นอาทิมา"¹¹⁹
ซึ่งพระราชกรณียกิจนี้ในอีกทางหนึ่งคือการทำนุบำรุงอุปถัมภ์พระศาสนาให้วัฒนาถาวร

"พระบาลีมีแลอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ นิรุฒมาช้านานแล้ว
หากษัตริย์พระองค์ใดจะทำนุบำรุงให้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้.....
สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
ครั้งนี้ก็แน่ว่าได้ชื่อว่านวมสังคายนา คำรบ 9 ครั้งจะยังพระปริยัติ
ศาสนาให้ถาวรวัฒนาสืบยาวไปในอนาคตสมัยสืบถาวรช้านาน"¹²⁰

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการสังคายนาพระไตรปิฎกนี้มีได้มีเจตนาแต่เพียงแก้ไขข้อความที่ผิด
เพี้ยนตามที่อ้างเท่านั้น หากแต่ยังต้องการแสดงให้เห็นอีกว่าบทบาทด้านนี้ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือ ความเป็นธรรมราชาอันเป็นทรัพยากรทางการเมืองที่พระองค์ทรง
พยายามสร้างมาตั้งแต่แรกขึ้นเสวยราชย์ ดังที่จดหมายเหตุได้บันทึกไว้ว่า "สมเด็จพระบรมพิท

¹¹⁸ พระราชปรารภ, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 2-3.

¹¹⁹ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์, หน้า 445.

¹²⁰ เจ้าพระยาพิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

พระราชสมภารพระองค์ทรงธรรมิกราชาธิราชเจ้า... ได้อุปถัมภ์ภักษอพระศาสนาสังคายนานพระไตรปิฎกอันวิปะลาดให้ยังยืนรุ่งเรืองไปในอนาคตกาล"¹²¹

ในระหว่างการสังคายนานพระไตรปิฎกนั้นพระองค์เอาพระทัยใส่ดูแลโดยใกล้ชิด พระองค์เสด็จมาถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ที่ทำการสังคายนาด้วยพระองค์เองทุกวันวันละ 2 เวลา และเวลาเย็นยังทรงถวายอัฐกุमान รูปเทียนทุกวันด้วยและนอกจากนี้ในหัวข้อธรรมบางประเด็นพระองค์ยังพระราชทานความเห็นแก่พระสงฆ์อีกด้วย¹²² "ทรงบริจาคนพระราชนิพนธ์แจกจ่าย เกณฑ์พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งพระราชวังหลวง พระราชวังบวรฯ พระราชวังหลัง ให้ทำสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์ ซึ่งชำระพระไตรปิฎกทั้งเข้าทั้งเพล เวลาละ 436 สำรับทั้งคาวหวาน พระราชทานเป็นเงินตราค่าขาทนียโภชนียหารสำหรับคฤหาสน์"¹²³

การสังคายนานพระไตรปิฎกเริ่มทำที่วัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม¹²⁴ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยกระบวนพระราชอิสริยยศสู่พระอุโบสถในท่ามกลางที่ประชุมพระสงฆ์ผู้ใหญ่จำนวน 218 รูป ซึ่งมีพระนิมลธรรมประฐานฝ่ายสงฆ์อ่านประกาศพระราชกระแสในการสังคายนา ซึ่งนับเป็นการสังคายนาครั้งที่ 9 หลังจากการสังคายนาครั้งแรกที่ลัดบัวคณคฤหา กรุงราชคฤห์ในมัธยมประเทศ¹²⁵

ผู้มีบทบาทและได้รับมอบหมายหน้าที่สำคัญในการสังคายนาได้แก่พระนิมลธรรม พร้อมกับเลือกพระสงฆ์ที่เคยเรียนพระไตรปิฎกจำนวนดังกล่าว และราชบัณฑิตอีก 32 คน จะเห็นได้ว่าใน

¹²¹ หอสมุดแห่งชาติ, หม่อมจตุรภักษราชกาลที่ 1 จ.ศ. 1151 เล่มที่ 1 ชื่อพระราชอาคณถวายพระพรไชยมงคลเนื่องด้วยอัฐกุมาตตกในพระราชวัง

¹²² พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม, หน้า 14.

¹²³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 167.

¹²⁴ คือวัดมหาธาตุในปัจจุบัน เดิมเรียกวัดนิพนพานาราม แล้วเปลี่ยนชื่อเรียกเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม

¹²⁵ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม, หน้า 14.

การชำระพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจอันสำคัญยากที่พระมหากษัตริย์โดยทั่ว ๆ ไป จะทรงกระทำได้นี้ รัชกาลที่ 1 ทรงใช้พระสงฆ์ที่พระองค์ได้เคยให้การสนับสนุนมาก่อนเป็นกำลังสำคัญในอันที่จะช่วยสร้างบทบาทด้านการศาสนา เพื่อเชิดชูความเป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนาของพระองค์

พระราชประสงค์ที่จะสร้างทรัพยากรทางอำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า มิได้อยู่แต่เพียงความเป็นธรรมราชา ซึ่งมีบทบาทสำคัญแต่เฉพาะในราชอาณาจักรของพระองค์เท่านั้น หากแต่ต้องการเป็นธรรมิกราชาธิราชหรือจักรพรรดิราชาอีกด้วย ฉะนั้นพระองค์จึงทรงขยายบทบาทด้านการทำนุบำรุงศาสนาด้วย การให้มีพระไตรปิฎกที่ถูกต้องในประเทศราชด้วย ดังปรากฏหลักฐานจากหุ้มนัดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ว่า

"...ทรงพระโสมนัสปริดาพระไทยแต่ด้วยจะได้พท้าวพระยาประเทศราชหัวเมืองฝ่ายใต้ฝ่ายเหนืออันมาพร้อมกัน ณ กรุงเทพ แลจได้ปฤษาการมหากุศล ซึ่งจะได้บำรุงพระศาสนา จตั้งพระญาณอาปภกษาไว้ สมณพราหมณาประชาราษฎร กรุงโคประนินบัตมิได้ต้องตามพระวิโนยบันยัติ แม้นถึงพระวสมณณาประชาราษฎรกรุงฯ นั้นกตถ้าปรนินบัตมิต้องโดยพระวิโนยบันยัติปรการใดนั้น ก็ช่วยขมนุมพระสงฆ์ราชาคนท้าวพระยาประเทศราชเสนาบดีกรวิพราหมณ พฤทษามาตยราชบุโรหิตนินจนินจารณาสอบไล่ด้วยพระไตรปิฎกถ้าถูกต้องแล้วคงไว้ ถ้าปรนินบัตมิผิดจะชำระว่ากล่าวให้บริสุทธิ์"¹²⁶

พระราชกรณียกิจในการสังคายนาพระไตรปิฎกของรัชกาลที่ 1 ดังกล่าวถึงนั้น ถือได้ว่าเป็นพระราชภารกิจด้านการอุปถัมภ์หรือฟื้นฟูศาสนาอันเป็นหน้าที่หนึ่งของธรรมราชา และการสังคายนาพระไตรปิฎกนี้ แม้ว่าจะทรงทำเพื่อมิให้หลักการของพระศาสนาผิดเพี้ยนตามที่ทรงอ้างแต่ในความหมายแห่งพระราชกรณียกิจทางศาสนานี้ คือ การสร้างสรรค์สิ่งที่ดีคนทั่วไปยอมรับว่าเป็นหน้าที่อันยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ ยากนักที่กษัตริย์ทั่วไปจะทรงกระทำได้ โดยเฉพาะยิ่งทำผ่านสถาบันสงฆ์ ซึ่งเป็นสถาบันที่ใกล้ชิดกับประชาชนอยู่แล้ว ย่อมสามารถสื่อความหมายอย่างชัดเจนว่าพระราชกรณียกิจนี้คือ พฤติกรรมของธรรมราชา และเมื่อประชาชนรับรู้ความหมายแห่งพระราชกรณียกิจดังกล่าวแล้ว ประชาชนย่อมเข้าใจหรือยอมรับว่า รัชกาลที่ 1 เน้นผู้มีความมั่นคงในพุทธ

¹²⁶ หอสมุดแห่งชาติ, หุ้มนัดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

ศาสนาทรงสามารถจัดความขัดแย้งในสังคม ได้ทรงสามารถนำประชาชนให้พ้นบ่วงทุกข์ได้ตามนัยแห่งพระโพธิสัตว์เจ้า นับว่าเป็นทรัพยากรทางอำนาจที่ทรงมี และทรงสร้างขึ้นตามพระราชปณิธานเป็นต้น

สังคดียวงศ์และไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา : กระบวนการต่อยอดธรรมราชาให้เป็นทรัพยากรทางการเมืองอันต่อเนื่อง

เราปฏิเสธไม่ได้ว่าวรรณกรรมทุกประเภทนั้นไม่มีความหมายทางการเมือง เพราะวรรณกรรมมีส่วนในอันที่จะถ่ายทอดความคิดและความรู้สึกตลอดจนสติปัญญาและอุดมคติแห่งประชาชาติหนึ่ง ๆ ได้¹²⁷ ซึ่งก็หมายความว่า วรรณกรรมเป็นตัวกลาง ที่สามารถสื่อความหมายทางการเมืองไปสู่ประชาชนผู้อ่านหรือผู้ที่ได้รับการส่งสารไปถึงได้ ฉะนั้นหนังสือสังคดียวงศ์และไตรภูมิโลกวินิจฉยภคา จึงสามารถนำมาพิจารณาในเชิงการเมืองได้

สังคดียวงศ์เขียนขึ้นโดยพระพนรัตน์แห่งวัดโพธิ์ ซึ่งเป็นผู้เคยมีประสบการณ์ชีวิตในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและเป็นผู้ไม่เห็นด้วยกับการที่พระสงฆ์ไหว้คฤหัสถ์ อันเป็นเหตุให้พระสงฆ์แตกแยกในสมัยนั้น และเป็นพระสงฆ์ผู้ใหญ่ที่มีความใกล้ชิดกับรัชกาลที่ 1 ซึ่งได้รับมอบหมายให้เขียนงานทางประวัติศาสตร์หลายชิ้น¹²⁸ พระพนรัตน์เดิมเป็นภิกษุฝ่ายที่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่โปรดในปลายรัชกาลถูกถอดจากที่พระพิมลธรรมในสมัยธนบุรี และได้รับการแต่งตั้งเป็นที่พระพิมลธรรมอีกในรัชกาลที่ 1 ต่อมาตอนปลายรัชกาลที่ 1 ได้เลื่อนเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า พระพิมลธรรมหรือสมเด็จพระพนรัตน์นั้น เป็นบุคคลที่มีเหตุไม่พอใจพระเจ้ากรุงธนบุรีมาก่อนกับทั้งยังฝักใฝ่สวามิภักดิ์กับราชวงศ์จักรีอย่างแนบแน่น งานที่พนรัตน์จึงขาดความเป็นอิสระในแง่ นักวิชาการ หากแต่เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธ

¹²⁷ บำรุง สุวรรณรัตน์ และชุกดิ์ดี เอกเพชร, วรรณกรรมสังคมและการเมือง (กรุงเทพมหานคร : คนกลุ่มใหม่, 2523), หน้า 107-108.

¹²⁸ Craig J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign" p. 95.

ยอดฟ้าจุฬาโลก¹²⁹ งานดังกล่าวเขียนขึ้นหลังจากการสังคายนาพระไตรปิฎกเสร็จแล้ว เป็นงานที่ชื่อว่า รัชกาลที่ 1 ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์การเขียนสังคายนาพระไตรปิฎก กล่าวให้ชัดคือ ต้องการที่จะประกาศ ความเป็นธรรมราชาของพระองค์อีกทางหนึ่ง ด้วยการอ้างถึงความเป็นกษัตริย์ "ทรงอุปถัมภ์ภพพระพุทธ ศาสนาซึ่งเคารพมาแต่เสียดิศหรืออยุธยา แก่ข้าศึกแลมาซ้ำเป็นจลาจลในครั้งกรุงธนบุรีให้กลับ รุ่งเรืองในสยามประเทศ"¹³⁰

จากหนังสือสังคดียวงศ์ได้สะท้อนความรู้สึกและประสบการณ์ในประวัติศาสตร์อย่างน้อย สองประการคือ ประการแรกความบกพร่องและความเหลวแหลกสมัยกรุงธนบุรี และประการที่สอง คือความดั่งงามอันเกิดขึ้นจากความพยายามแก้ไขปัญหาคือขัดแย้งทางสังคมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สังคดียวงศ์ ได้กล่าวถึงสภาพสังคมในสมัยธนบุรีว่าเต็มไปด้วยความสับสนวุ่นวาย หา ความสงบสุขไม่ได้ ซึ่งเป็นการกล่าวเพื่อทำลายสิทธิธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า

"แท้จริงคนเหล่านั้นเป็นผู้เพิ่มพูนอยู่ด้วยโลภะและโทสะแลโมหะ ทั้งบุญ ก็น้อยปัญญาก็น้อย ไม่สามารถรักษาอิสริยยสิริได้ ก็เกิดปล้นกันเองพากัน มหาพิวาศไป บางพวกมีกำลังมากคุมกันเป็นพวกเที่ยวเบียดเบียนคนอื่น ดุคร่ำมาเป็นพวกคนคุมกันมาเป็นหมู่ ๆ พวก ๆ เบียดเบียนคนอื่น ๆ พิโรธคนอื่น ๆ บางพวกได้กำลังมาก รักษาเป็นพหุของตนรบกับปัจเจกมิตร บางคราวมิใช่ บางคราวปราศัยฉิบหายต่าง ๆ ได้มีแล้วในกาลกลียุค อย่างแรงกล้า"¹³¹

พระสงฆ์แห่งพุทธศาสนาได้รับความเดือดร้อน "อันตรายมีประการต่าง ๆ บังเกิดขึ้นแก่ ชนเหล่านั้น คือบังเกิดแก่มิสุข เพราะบุคคลลามกโกหกมารยาเป็นอันมาก"¹³²

¹²⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "จากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ", หน้า 95.

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 417.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 427-428.

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 423.

นอกจากนี้สังคิตยวงศ์ยังโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าเป็นกษัตริย์ที่ทรงครองราชย์มา 14 ปีแต่ประชาชนพากันต่อต้าน เพราะเสียพระจริตและปกครองอย่างอหิวาธิธรรม จนในที่สุดก็ถูกปลงพระชนม์¹³³

"พระราชานั้นมีพลเสนามาก ได้ประหารชนบทและนิคมทั้งหลายไปตามทาง ทั้งทางน้ำแลบกแล้วรบชนบทต่าง ๆ จับเอาชนชาวศรีธรรมนครเป็นต้นได้ แล้วกลับมาครของพระองค์ ได้เสวยราชย์อยู่พระนาม ธนบุรี ในแคว้น แคว้นกรุงอโยธยานคร 14 ปี ได้ทรงทำกรรมต่าง ๆ มีนวกาเป็นต้น (หรือ นวทาน) แล้วมีจิตฝังชานวิปริตต่าง ๆ มหาชนพากันโกรธฆ่าเสีย ได้ทำกาลกิณียาทั้งบุตรและนาคาทั้งหลาย"¹³⁴

ลักษณะการเขียนสังคิตยวงศ์นอกจากจะจบฉากพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วยความไม่ดีของพระองค์และหายไปเฉย ๆ แล้วในทางตรงกันข้าม สังคิตยวงศ์ (ซึ่งเขียนขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 1) ได้ยกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก¹³⁵ เป็นอย่างมากโดยพยายามยกย่องในหลายด้าน คือทรงเป็นธรรมราชาเหนือพุทธางกูรเป็นกษัตริย์นักรบ, เป็นมหาธรรมราชา (หรือจักรพรรดิราช) เป็นต้น

ผู้เขียนสังคิตยวงศ์ได้เล่าถึงประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎกของโลกตั้งแต่ต้น นัยของเรื่องราวก็คือเปรียบพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสมอด้วยอดีตมหाराชที่ทรงบุญบารมีอย่างไพศาล จนได้ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎกมาหลายครั้งตั้งแต่อดีตกาล¹³⁶ กล่าวถึงความเป็นโพธิสัตว์ของรัชกาลที่ 1 (และพระราชอนุชาด้วย) ว่า ทรงเป็นผู้เมตตากรุณาต่อสัตว์โลก ทั้งทรงปรารถนาให้สรรพสัตว์พ้นจากบ่วงทุกข์ ดังที่สังคิตยวงศ์กล่าวไว้ว่า "ลุนพระพุทธศักราช 2325 ล่วงแล้วปีขาลครั้นความโลกปริเทวทุกข์ โทมนัสแลอันตรายมีประการต่าง ๆ บังเกิดขึ้นแก่ชนเหล่า

¹³³ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคิตยวงศ์, หน้า 4.

¹³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 423.

¹³⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "จากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสมเด็จพระยาตากสินมหาราช" หน้า 95.

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

นั้น...สมเด็จพระผู้ทรงพระมหากรุณาทั้งสองพระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุนี้ ๆ ก็มีพระกมล
 หฤทัยหวั่นไหวไปด้วยพระเมตตา กรุณาแก่สรรพสัตว์ ได้โอกาสระงับชนพวกอสังฆธรรมทั้งหลาย
 กระทำให้มหาชนได้เกษมสุข"¹³⁷ และในอีกตอนหนึ่งได้เอ่ยถึงความเป็นโพธิสัตว์หน่อพุทธางกูรไว้
 อย่างชัดเจนว่า

"ครั้งนั้นมีพระราชาสองพระองค์พี่น้องเป็นพระโพธิสัตว์หน่อพุทธางกูร
 มีบุญญาบารมีได้สำเร็จมาแล้วมากมายเป็นพระสังฆาธิกและพระปัญญาธิก
 ประรณณาเฉพาะพระสัมพันธมุตญาณ สำนักอยู่ในกรุงอโยธยานครครั้งก่อน
 มีกิตติคุณยังมิได้ปรากฏครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นสรรพสัตว์ในชนบทต่าง ๆ
 อันระทมไปด้วยความโกลนแลปริเทวทุกข์โทมนัสอย่างสาหัสต่าง ๆ เบียดเบียน
 ซึ่งกันและกันอยู่ในกาลกสิณคมกำลังแรงกล้าก็มีนำพระหฤทัยไหวหวั่นอยู่
 ด้วยพระเมตตาพระกรุณาใหญ่หลวง แก่สัตว์ทั้งปวงก็มีพระหฤทัยจำนงปอง
 สรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากโกลนแลปริเทวทุกข์ได้ทรงประกอบกรณียกิจโดย
 ความเพียรอยู่หลายปีจนมีกำลังพลมาก แต่หากยังไม่ได้โอกาสจึงยับยั้งอยู่"¹³⁸

ผู้เขียน สังคีตยวงศ์ ยังได้เสนอความเป็นเอกภาพของสถาบันสงฆ์ อันเป็นการสะท้อน
 ให้เห็นถึงการยอมรับในบทบาทของพระมหากษัตริย์¹³⁹ ซึ่งก็หมายความว่าหากทางฝ่ายสงฆ์ยอมรับ
 บทบาทของกษัตริย์นั้นคือฝ่ายอาณาจักรสามารถควบคุมคณะสงฆ์ได้มากขึ้น¹⁴⁰ การที่สังคีตยวงศ์ เสนอ
 บทบาทเช่นนั้นก็เพราะเกิดจากการยอมรับในบทบาทความเป็นธรรมราชาของพระองค์

¹³⁷ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, หน้า 427-428.

¹³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 425.

¹³⁹ Craig J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign", p. 95.

¹⁴⁰ สายชล วรรณรัตน์, ปฏิกริยาจาก "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign" ของ Craig J. Reynolds ถึงหนังสือ สังคีตยวงศ์กับประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ตามทัศนะของเกรก เจ. เรโนลด์ส ของ ภัชราพร ช้างแก้ว และอีกมิติหนึ่ง สำหรับสังคีตยวงศ์กับการเมืองในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ 6 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์ 2527), หน้า 87.

เราสามารถกล่าวได้ว่าสังคดียวงศ์ก็มีเจตนาที่จะทำให้พระบรมมีความเป็นธรรมราชาของ
รัชกาลที่ 1 แม้กว้างครอบคลุมมวลประเทศราชทั้งปวงตามคติจักรพรรดิราชาตามอย่างที่ปรากฏใน
กฎพระสงฆ์ดังกล่าวมาแล้ว เหตุที่กล่าวเช่นนั้นเพราะว่าสังคดียวงศ์เดิมเป็นภาษาบาลี อันเป็นภาษา
ที่หลายชาติหลายภาษาในภูมิภาคนี้ใช้ร่วมกัน คือ เขมร ลาว ล้านนาไทย ล้านช้าง และพม่า ดังที่
สายชล วรรณรัตน์ ได้ให้เหตุผลไว้อย่างน่าสนใจว่า

“การที่แต่งเป็นภาษาบาลี พระนิมลธรรมมิได้มุ่งหมายที่จะประกาศแก่คนไทย
ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเท่านั้น หากแต่ประกาศแก่คนที่พูดภาษาอื่น ๆ ใน
จักรวรรดิพุทธศาสนาเป็นต้นว่า กัมพูชา ลานนาไทย ลานช้าง และพม่าด้วย
ทั้ง ๆ ที่ในระยะเดียวกันนั้น มีการแต่งและแปลหนังสือทางศาสนาเป็นภาษา
ไทยหลายเรื่อง”¹⁴¹

และมีหลักฐานว่าหนังสือสังคดียวงศ์ได้แพร่ไปถึงกัมพูชาด้วย”¹⁴²

ดังนั้นจึงสามารถกล่าวได้ว่าสังคดียวงศ์ทำหน้าที่ในทางการเมืองในแง่ของการลดความ
ชอบธรรมของพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะได้กล่าวถึงสภาพสังคมอันวุ่นวายไร้ระเบียบของธนบุรี
พร้อมกับระบุถึงข้อบกพร่องอันได้แก่ความพินาศของพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย ในทางตรงกันข้าม
ได้ยกย่องพระราชกรณียกิจอันยิ่งใหญ่ของรัชกาลที่ 1 คือ การสังคายนาพระไตรปิฎก โดย
เปรียบเทียบเสมอมหาราชของโลก, ยกย่องว่าเป็นธรรมราชา “ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ทรงทำหน้าที่
ต่าง ๆ ในฐานะธรรมิกราชาธิราชโดยบริบูรณ์”¹⁴³ ซึ่งหนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2332
อันเป็นปีถัดมาจากการสังคายนาพระไตรปิฎก ฉะนั้นในแง่การสร้างทฤษฎีทาง
อำนาจแล้วคือการตอกย้ำความเป็นธรรมราชาอันถือเป็นทฤษฎีทางอำนาจที่ต่อเนื่องจากการ
สังคายนาพระไตรปิฎก

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา แต่งขึ้นโดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ผู้ซึ่งเคยเป็นสงฆ์ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้วถูกให้สึกเมื่อผลัดแผ่นดิน แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้รับราชการ เพราะทรงเห็นว่า เป็นบุคคลผู้มีความรู้ด้านศาสนาดี การแต่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา โดยคนที่ถูกจับตามองว่าจะจงรักภักดีหรือไม่จึงมีความหมายในทางการเมืองอยู่ไม่น้อย

การแต่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ทำขึ้นภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของรัชกาลที่ 1 จุดมุ่งหมายของการเขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นก็เพื่อพรรณนาไตรภูมิ ตามอย่างกษัตริย์ที่เป็นธรรมราชา เช่น พญาลิไท ในสมัยสุโขทัยที่ทรงเคยนิพนธ์ เทวภูมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง มาแล้ว

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ทรงนิพนธ์ ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ด้วยพระองค์เอง เช่น พญาลิไท แต่พระองค์คงมีส่วนในการเลือกหลักคำสอนจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ ดังจดหมายเหตุได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า "ทรงพิจารณาด้วยพระปัญญาให้เหนยติดตามพระบารมีเปนนรธาธิบาย... ทรงชำระแทรกเนื้อความเข้าไว้"^{๑๔๔}

เมื่อเปรียบเทียบกับ เทวภูมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง แล้วพบว่า ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา เปลี่ยนแปลงไปจาก ไตรภูมิพระร่วง อยู่หลายประเด็นด้วยกันคือ 1) สนใจอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น น้ำขึ้นน้ำลง พายุร้องฝนตก จันทรคราส อันเป็นสิ่งที่ ไตรภูมิพระร่วง ไม่สนใจที่จะกล่าวถึงเลย 2) ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา นำเอาเรื่องกำเนิดของมนุษย์มาไว้ต้นเรื่องเหมือนจะเน้นความสำคัญภูมิมนุษย์เหนือภูมิอื่น ๆ 3) ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ให้ความสำคัญที่จะสอนหลักธรรมในพุทธศาสนา ไม่น้อยไปกว่าการบรรยายไตรภูมิ ได้สอดแทรกคำสอนทั้งระดับพื้น ๆ จนถึงระดับอภิธรรมไว้ทั่วไปตลอดทั้งเรื่อง^{๑๔๕}

^{๑๔๔} หอสมุดแห่งชาติ, หมู่ธรรมคดี เลขที่ 25 ตู 107 มัดที่ 5 ชื่อ ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา.

^{๑๔๕} ยกตัวอย่างเช่น สอนเรื่องบำเพ็ญทานและการรักษาศีลในเทวโลกกถา เปตกถา และนรยกถา โดยแสดงให้เห็นว่า มนุษย์จะมีชีวิตที่ดีขึ้นนั้น ต้องทำความดีด้วยการให้ทาน และรักษาศีล กถาบทนี้สอนด้วยการใช้ภาพของเทวบุตรเทวดา ผู้ครอบครองสวรรค์สมบัติเป็นสัญลักษณ์ และบุคคลจะประสบความสำเร็จ เมื่อไม่ทำทานและรักษาศีล ทำแต่ความชั่ว ซึ่งเป็นอกุศลกรรมต่าง ๆ บทนี้สอนโดยใช้ภาพของเปรต และสัตว์นรกเป็นสัญลักษณ์ โปรดดู พระยาธรรมปรีชา, (แก้ว) ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ฉบับที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2521)

และที่สำคัญคือ ไตรภูมิโลกวินิจลยภคา ได้เสนอทัศนะที่มีต่อจักรวาลเปลี่ยนแปลงไปจาก ไตรภูมิพระร่วง คือ เปลี่ยนศูนย์ของจักรวาลจากเขาพระสุเมรุอันเป็นที่ประทับของเทวดามาเป็น โปธิบัลลังก์แทน^{๑๔๖} การเปลี่ยนแปลงนี้ นับว่าเป็นการเสนอโลกทัศน์ใหม่แก่คนในสังคม^{๑๔๗} เพื่อให้สอดคล้องกับคติทางการเมืองแบบธรรมราชา ที่มีพระโพธิสัตว์มาโปรดสรรพสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นคติที่กษัตริย์หรือผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นต้องการเพื่อให้สอดคล้อง^{๑๔๘} กับความสำคัญของกษัตริย์ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของโลกหรือจักรวาล^{๑๔๙}

ฉะนั้นเมื่อพิจารณาในแง่การสร้างทรัพยากรทางการเมือง โดยอาศัย ไตรภูมิโลกวินิจลยภคา โดยสาระแล้ว จะเห็นได้ว่าวรรณกรรมเล่มนี้มีสาระอันสอดคล้องกับอุดมการณ์ทางการเมืองแบบธรรมราชา ซึ่งเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 1 ทรงตั้งพระราชปณิธานที่จะปกครองด้วยอุดมการณ์ทางการเมืองดังกล่าวอย่างชัดเจน เจตนาที่จะสนับสนุนอุดมการณ์นี้เห็นได้ชัดจากสาระที่รัชกาลที่ 1 โปรดแต่งขึ้นใหม่มีความนอบน้อมอยู่มาก^{๑๕๐} ทั้งนี้เพราะต้องการชี้ให้เห็นว่า กษัตริย์ที่จะทรงนำประชาชนไปสู่ความสงบได้คือพระธรรมราชา จึงพยายามชี้ให้เห็นว่าศูนย์กลางของโลกหรือจักรวาลมิใช่เทวที่สถิตย์เหนือเขาพระสุเมรุ หากแต่เป็นกษัตริย์ผู้ทรงเป็นพุทธะของโลกซึ่งจะยังความหลุดพ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งร่างกายและวิญญาณ^{๑๕๑} ส่วนผลกระทบต่อสังคมนั้นอย่างน้อยที่สุด การสร้าง ไตรภูมิคือการเลียนแบบพฤติกรรมธรรมราชา เช่น ฃญาสิทธิ ซึ่งอาจเป็นการสร้างความเป็นธรรมราชาแก่พระองค์ทางหนึ่ง หนังสือเล่มนี้แต่งเป็นภาษาไทย ดังนั้นความแพร่หลายในสังคมผู้มวชนจึงไม่ใช่ปัญหา และประการสุดท้ายคนแต่ง คือคนของศัตรูทางการเมืองเดิม การดึงคน

^{๑๔๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "โลกของนางนพมาศ" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 9 เล่มที่ 1 (กรกฎาคม - กันยายน 2522), หน้า 27.

^{๑๔๗} สายชล วรรณรัตน์, "ปฏิภิกิริยาจาก Religious...", หน้า 110.

^{๑๔๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "โลกของนางนพมาศ", หน้า 27.

^{๑๔๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารอยุธยา" ใน รวมปาฐกถาจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521), หน้า 229.

^{๑๕๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ในพระราชพงศาวดารอยุธยา", หน้า 229.

^{๑๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

ฝ่ายตรงกันข้าม ซึ่งเขาได้พิสูจน์ตัวเองแล้วว่าอย่างไร นับว่าเป็นการเสริมสร้างขบวนการเมืองได้อีกประการหนึ่ง เป็นต้น

จากที่ได้กล่าวถึงกระบวนการสร้างทรัพยากรทางอำนาจที่ผ่านมาทั้งหมดนั้น เราจะเห็นว่า กิจกรรมหรือการกระทำเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรอำนาจ แต่ละกิจกรรมนั้นมีกลุ่มเป้าหมายแตกต่างกันคือ การออกพระราชกำหนดใหม่ เป็นกิจกรรมที่มีประชาชนเป็นเป้าหมายคือ มุ่งบังคับต่อประชาชนเป็นส่วนใหญ่ กฎพระสงฆ์มุ่งบังคับต่อพระสงฆ์และประชาชน การสังคายนาไตรปิฎก มุ่งแสดงให้ประชาชน พระสงฆ์ และประเทศราชรอบข้างเห็นว่ารัชกาลที่ 1 คือธรรมราชาที่มีการอุปถัมภ์ศาสนาที่ยิ่งใหญ่ ไตรภูมิวินิจลยถา มุ่งให้ขุนนางและพระสงฆ์ได้รับรู้และเข้าใจเป็นสำคัญ ส่วน สังคิตยวงศ์นั้นต้องการเผยแพร่ให้ทั้งประชาชน พระสงฆ์ ขุนนาง รวมทั้งประเทศราชด้วย เพราะมีการแต่งเป็นภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาที่คนไทยเข้าใจโดยผ่านพระสงฆ์ ส่วนประเทศราชก็เป็นประเทศที่ใช้ภาษาบาลีเช่นเดียวกัน ฉะนั้นจะเห็นว่ากระบวนการสร้างอำนาจโดยอาศัยพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 1 มีขั้นตอนและเป้าหมายอย่างชัดเจน

พระเชษฐาภพ

อุดมการณ์ของสังคย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามวิวัฒนาการทางสังคม เพื่อการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของสังคมและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปโดยเฉพาะสถาบันกษัตริย์ภายใต้การปกครองของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เป็นเวลา 27 ปีนั้น ได้พัฒนาการและมีความเข้มแข็งขึ้นอย่างมากภายใต้อุดมการณ์ธรรมราชาดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามได้หมายความว่าสถาบันกษัตริย์นี้จะได้รับการเสริมสร้างจากอุดมการณ์ธรรมราชาใด ๆ หากแต่ยังได้นำคติเทวราชาจากศาสนาพราหมณ์มาสร้างความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถาบันอีกด้วย ซึ่งมีใช้เรื่องแปลก แต่เป็นการทำไปตามสภาพแวดล้อมของสังคม ดังเห็นตัวอย่างจากสมัยสุโขทัย พระมหาธรรมราชาลิไทเมื่อต้องแข่งขันอำนาจกับอยุธยา พระองค์ก็พยายามดึงเอาคติพราหมณ์-ฮินดู เข้ามาประสานกับความเชื่อธรรมราชาอย่างเห็นได้ชัดเจน เช่น การกำหนดพิธีบรมราชาภิเษกในฐานะองค์รัชทายาทของ พญา เลอไท และพระเจ้ารามคำแหง เป็นต้น¹⁵²

¹⁵² สมบัติ จันทรวงศ์, "วิวัฒนาการอุดมการณ์ชาติไทย : ข้อสังเกตเบื้องต้น", หน้า 7.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการนำเอาแนวความคิดของศาสนาพราหมณ์มาผสมผสานกับพุทธศาสนา ซึ่งแสดงออกในรูปของพิธีกรรม เช่น ในพระราชพิธีของพระราชสำนักให้พราหมณ์ประกอบพิธี เพื่อความสิริมงคลและความศักดิ์สิทธิ์ของพิธี เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น^{๑๕๓}

นอกจากพิธีต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วการเสริมสร้างพระบรมเดชาภิเษกของกษัตริย์ (สมัยรัชกาลที่ 1) ยังได้มีการใช้กลไกทางกฎหมายและบทละครอีกด้วย

ในด้านพระราชพิธีต่าง ๆ เราจะพบว่าได้มีการนำเอาลัทธิพราหมณ์เข้ามาควบคุมกับพุทธศาสนาอยู่เสมอ โดยพยายามเสนอว่าพุทธศาสนามีคติน่าพราหมณ์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นการประสานกับแนวความคิดตามลัทธิพราหมณ์ที่เชื่อว่ากษัตริย์คือเทพเจ้า (เทวดา) เพราะกษัตริย์ทรงเป็นประมุขแห่งเทวดาในจักรวาลนี้ ย่อมมีความสัมพันธ์กับเทพเจ้า ฉะนั้นเมื่อมีพิธีกรรมจึงต้องมอบหน้าที่ให้พราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี เพื่อยกย่องฐานะกษัตริย์ให้เป็นเทพเจ้า^{๑๕๔}

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสะท้อนให้เห็นทั้งคตินุพุทธและพราหมณ์อย่างชัดเจนว่า ในตอนหนึ่งพระมหากษัตริย์จะทรงประทับ ณ บัลลังก์แปดเหลี่ยมและบรรดาผู้แทนคณะสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรจะได้อัญเชิญพระมหากษัตริย์ให้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์คุ้มครองศาสนา ส่วนอีกในตอนหนึ่งของพิธีจะเป็นตอนที่พระมหाराชครู และพราหมณาจารย์ กราบบังคมทูลเชิญให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ คุ้มครองราชอาณาจักรและอีกตอนหนึ่ง อันเป็นตอนสุดท้ายของพิธีบรมราชาภิเษกนี้เป็นการเสด็จเสวยพระนคร^{๑๕๕} ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อสะท้อนให้เห็นพระราชอำนาจของจักรพรรดิราชที่ทรงมีจักรที่ทรงธรรมหรือธรรมจักร (ตัวแทนของอำนาจอันชอบธรรม) ผันหรือหมุนไปรอบจักรวาล

^{๑๕๓} เสาวภา ไททวัฒน์, "โลกทัศน์ของคนไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2326-2416" วารสารประวัติศาสตร์ (ประสานมิตร) (ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 มกราคม-เมษายน 2525), หน้า 18.

^{๑๕๔} อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 89-90.

^{๑๕๕} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่มที่ 1, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา 2505), หน้า 36.

อย่างไรก็ตามความเป็นเทพเจ้าของพระมหากษัตริย์นี้ ดูเหมือนว่าจะได้รับการเน้นในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมาก โดยมีคติว่ากษัตริย์คือเทพเจ้าปางต่าง ๆ เช่นทรงเป็นพระอิศวร ซึ่งสื่อออกในรูปของการให้พระมหาราชครู ถวายพระสังวาล และเวลาเสด็จออกก็มีทั้งการเป่าสังข์ อันแสดงว่าพระวิษณุตื่นจากบรรทม และมีการขับบัณเฑาะพ้ออันแสดงว่าพระอิศวรเสด็จมา¹⁵⁶

ความเป็นเทพเจ้าของพระมหากษัตริย์ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ยังได้นำจิตวิญญาณแห่งเทพเจ้าให้เข้ามาสิงสถิตย์ในองค์พระมหากษัตริย์ด้วย โดยพราหมณ์ได้ทำการสาธยายรำยมนต์ อัญเชิญพระศิวะผู้เป็นเจ้า ให้มาสิงสถิตย์ในองค์พระมหากษัตริย์ แล้วใช้คำพูดกับพระองค์จเดียวกับพระศิวะผู้เป็นเจ้า นอกจากนี้พราหมณ์ยังได้ถวายสังวาลธำมรงค์อันพราหมณ์ถือว่าเป็นเครื่องหมายของพระศิวะและพระวิษณุอีกด้วย¹⁵⁷

ความเป็นเทพเจ้าของพระมหากษัตริย์ยังแสดงออกในการตั้งพระปรมาภิไธยอีกด้วย คือ มักมีการตั้งพระปรมาภิไธยที่แสดงถึงเทพองค์ใดองค์หนึ่งอวตารลงมา คือ จะมีคำว่า "ทินยเทพาวตาร" อันหมายถึงสัญลักษณ์แห่งองค์พระมหากษัตริย์นั้นกลายเป็นเทพเจ้าแล้ว¹⁵⁸ พระปรมาภิไธยที่กษัตริย์ไทยนิยมนำมาใช้มากที่สุด ดูเหมือนจะนำมาจากเทพเจ้าสององค์คือ อิศวร (ศิวะ) กับ พระนารายณ์ (วิษณุ) เช่น สมเด็จพระเอกาทศรถทรงใช้พระปรมาภิไธยว่า "สมเด็จพระเอกาทศรถ อิศวรบรมนาถบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว" และพระปรมาภิไธยที่นิยมที่สุดคือ พระนารายณ์ภาคที่อวตารมาเป็นพระราม ซึ่งพระนามที่นำมาใช้มากที่สุดคือ รามาธิบดี ส่วนพระนามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็แสดงให้เห็นว่า พระองค์ก็เป็นภาคหนึ่งของพระนารายณ์ที่อวตารลงมา ดังพระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "พระบาทสมเด็จพระบรมราชจักรีรามามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์"¹⁵⁹

¹⁵⁶ ดิถีฤทธิ ปราโมช, สถาบันพระมหากษัตริย์, หน้า 15-16.

¹⁵⁷ อคิน รณินันท์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325-2416, หน้า 83-84.

¹⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

¹⁵⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478), หน้า 9.

พระราชพิธีที่สร้างเสริมพระบรมเชษานภาพแก่พระมหากษัตริย์อีกพิธีหนึ่งคือ พระราชพิธี ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งมีมาแต่สมัยโบราณ และมีความสำคัญมากถึงกับกำหนดไว้เป็นกฎหมาย ถ้า มีการฝ่าฝืนก็จะมีโทษถึงประหาร พระราชพิธีนี้แสดงให้เห็นถึงพระเชษานภาพอันสูงส่งของสมมติราช^{๑๕๐} จัดขึ้นเพื่อให้ข้าราชการบริพารมาตีมน้ำสาบานตัวว่าจะซื่อตรงต่อพระมหากษัตริย์^{๑๕๑} ข้าราชการบริพารทั้ง หัวเมือง และเมืองประเทศราช เมื่อถึงกำหนดจะต้องเข้าพิธีตีมน้ำสาบานตัว หากผู้ใดฝ่าฝืนจะถูกลงโทษอย่างรุนแรงในฐานะเป็นกบฏ สำหรับผู้มากระทำและร่วมใจในพระราชพิธีจะต้องเตรียมตัว และปฏิบัติให้ถูกต้องตามประเพณีด้วย^{๑๕๒}

ความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถาบันกษัตริย์อีกประการหนึ่งคือพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นสถาน ก่อสร้างที่แตกต่างจากบ้านเรือนของคนทั่วไปคือ พระราชวังจะต้องมีขนาดใหญ่กระเบื้องจะต้องทำ ด้วยตะกั่ว (ส่วนกระเบื้องที่ใช้มุงสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ จะเป็นดินเหนียวสีเหลือง) ลักษณะของยอด อาคารจะมียอดแหลม

พระบรมมหาราชวังอันเป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์จัดว่าเป็นของสูงเป็นที่เคารพ แก่คนทั่วไป "เมื่อผู้ใดผ่านไปทางพระบรมมหาราชวัง (ที่สวมหมวกอยู่) จะต้องถอดหมวก ชาวเรือ ที่พายเรือผ่านเรือพระที่นั่ง ซึ่งจอดอยู่ตรงพระบรมมหาราชวังก็ต้องถอดเครื่องสวมหรือครอบศีรษะ ออกและคุกเข่าลงหรือหมอบจนเรือของตนจะผ่านพ้นไปแล้ว"^{๑๕๓}

การสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชวังเพื่อแสดงถึงพระบรมเชษานภาพนี้ได้ใช้กฎหมาย เป็นเครื่องมือสร้างความศักดิ์สิทธิ์ โดยห้ามมิให้กระทำการที่ไม่เป็นการเคารพต่อสถานที่ และหาก ฝ่าฝืนก็จะถูกลงโทษคือ ในกฎหมายเทียรบาล กำหนดไว้ว่า

^{๑๕๐} นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), หน้า 251-252.

^{๑๕๑} สุเนตร ชุตินธรานนท์, "ลิลิตโองการแข่งน้ำ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา", วารสารธรรมศาสตร์ (ปีที่ 9 เล่มที่ 1 กรกฎาคม-กันยายน 2522), หน้า 32.

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

^{๑๕๓} มงเซอญอร์ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม (แปลโดยสันต์ ท.โกมลบุตร) หน้า 256.

"วิวาทกันในราชวัง ให้จำใส่ขื่อไว้ 3 วัน ค่ากันในราชวังให้ตัดด้วยไม้หวาย 50 ที ถ้าชกตีกันให้ปอกเล็บมือข้างผู้ที่ตีนั้นเสีย 5 นิ้ว ถ้าจับมีศพร้าอาวุธฟันแทงกันมีบาดเจ็บไซ้ให้ปอกเล็บมือเสียทั้ง 10 นิ้ว แล้วจึงให้ว่าเนื้อความวิวาทกัน แลให้ใหม่โดยความเมืองท่าน"¹⁶⁴

"ถ้าถิษประต้วงให้ตัดคินเสีย เอามือผลักประต้วงเข้าไปเองให้ตีด้วยหวาย 20 ที ถ้าปิ่นกำแพงวังชั้นนอกให้ตัดคินเสีย ถ้าปิ่นกำแพงชั้นในให้ฆ่าเสีย ถ้าถิษเครื่องสาตราอาวุธเข้าไปในพระราชวัง ให้นายประตูกามคูลิ, ร้าย ถ้าใช้งานที่จะเอาเข้ามาให้ตัดมือเอาเข้ามานั้นเสีย ถ้านายประตุมิได้ว่าละจะให้อาเข้าไป ให้มีโทษแก่นายประตุดจนั้น อนึ่งไอยการกระษมถปลอมมาต่างเมือง กิติ และราชศัทรุ และสนัก มาโคกระบือ แล่นเข้าไปในพระราชวังถึงพระที่นั่งกิติ ถึงบนพระโรงกิติ โทษชาววังถึงตาย ส่วนนายประตู่ไซ้ให้ควักตาเสีย"¹⁶⁵
 "อนึ่งถ้าคบกันกินเล่นในพระราชวังให้ต้มเกล้าให้ร้อนกรอกปากแล้วให้จำไว้ อนึ่งผู้ใดเล่นว่าว ข้ามพระราชวังกิติ ชัดไม้ค้อนก่อนคินอดผาข้ามพระราชวัง โทษตัดมือ คว่างพระที่นั่งโทษถึงตาย อนึ่งไซ้ขันดาศักดิ์ นอนในพระราชวัง แลเข้ามานอนไซ้ให้ตีผู้นอน แลผู้ขนอนนคล 10 ที"¹⁶⁶

"อนึ่งผู้ใดทำลุกกญแจแลเรียนมนต์ คุนวุชิวิทยาคุมเสดตะประต้วง แลเปิดโฆลน ทวารเข้าไปในพระราชมณเฑียนสถาน ลักหาสาวไซ้ กำเนิด แลลัษษพระราชทรัพย์ ให้ลงโทษศโดยมหันต์โทษแล้วให้ฆ่าเสีย ถ้าทรงพระกรุณา ให้ฆ่า เสียไซ้ให้ลงโทษ 5 สถาน โดยพระราชอาษาท่านกล่าวไว้"¹⁶⁷

¹⁶⁴ กฎมณเฑียรบาล 64, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 81.

¹⁶⁵ กฎมณเฑียรบาล 66, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 81-82.

¹⁶⁶ กฎมณเฑียรบาล 67, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 82.

¹⁶⁷ กฎมณเฑียรบาล 69, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 1, หน้า 82.

หลังจากที่ได้มีการสร้างพระบรมมหาราชวังด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา ก็ทรงเสริมสร้างพระบรมมหาราชวังด้วยการใช้บทละครหรือวรรณคดี มาเป็น "สื่อสัญลักษณ์" โดยเฉพาะเรื่องรามเกียรติ์ วรรณคดีเรื่องนี้ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ทรงอธิบายถึง ความมุ่งหมายในการเขียนว่า เป็นการชี้ให้เห็นว่า รัชกาลที่ 1 คือพระรามอันเป็นปางหนึ่งของพระนารายณ์ว่า

"รัชกาลที่ 1 ทรงยกย่องพระราม ตัวละครที่เด่นที่สุด สอดคล้องกับการขนานพระนามพระองค์ว่า พระรามากที่ 1 ซึ่งใช้แพร่หลายในบรรดานักประวัติศาสตร์ตะวันตก ในการกล่าวพระนาม ปฐมราชวงศ์จักรีว่า Rama I ในบทละครเรื่อง รามเกียรติ์ ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงพระราชนิพนธ์ร่วมกับกวีแห่งราชสำนัก ในบทประพันธ์ ปรากฏใน รามเกียรติ์ หลายตอน เรียกพระนามว่า พระจักรี เพราะจักรีเป็นอาวุธของพระนารายณ์"^{๑๕๘}

นอกจากจะใช้วรรณคดีสร้างความศักดิ์สิทธิ์แก่พระองค์จากวรรณคดีดังกล่าวแล้วใน พ.ศ. 2337 ปรากฏว่า ได้มีการออกพระราชกำหนดใหม่ ข้อ 25 ห้ามมิให้ แต่งเครื่องโขนละครเหมือนฉลองพระองค์ว่า

"...แต่นี้สืบไปเมื่อนั้น ถ้าผู้ใดช่างโขน ละคร ห้ามอย่าให้ทำมงกุฎฉัตรกรรณเจี๊ยก ดอกไม้ทัด และชายไหวชายแครง นุ่งจีบโจงไว้หางหงษ์ เหมือนอย่างเครื่องต้นเปอันชาติที่เคยกำหนดให้แต่งตัวยืนเครื่องนุ่งผ้าตีกจีบโจงหย่างโขนก็ตาม แต่งตัวนางแต่รัดเกล้าอย่าให้มีกรรณเจี๊ยกจรดดอกไม้ทัด ถ้าผู้ใดมิฟังยังทำมงกุฎฉัตรชายไหวชายแครงกรรณเจี๊ยกจรดดอกไม้ทัด นุ่งจีบโจงหางยาวต้องอย่าง ให้โขนให้ละคอนไปเอาผิดด้วยกฎรับสั่งห้ามจับได้จะเอาตัวเป็นโทษจงหนัก"^{๑๕๙}

^{๑๕๘} พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2517), หน้า 140-141.

^{๑๕๙} พระราชกำหนดใหม่ 25, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 เล่ม 3, หน้า 388.

ในแง่ของการเสริมสร้างพระเชษฐานภาพแก่สถาบันกษัตริย์นี้ เราจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิตได้ทรงละเลยแต่ประการใด พระองค์ทรงเห็นความสำคัญ และความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์มาแต่เริ่มต้นแล้ว หากแต่มีได้เน้นเป็นพิเศษ ซึ่งอาจเป็นด้วยเหตุผลที่ว่า พระองค์มิได้เป็น "เจ้า" มาก่อน การสืบราชสันตติวงศ์ คงจะกระทำโดยเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ในฐานะเทพเจ้าไม่ได้ ในทางตรงกันข้ามพระองค์กลับไปเน้นความเป็นธรรมราชา ดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตามพัฒนาการของสถาบันกษัตริย์นั้นได้มีความเป็นสถาบันของความเป็นเทพเจ้า มีความศักดิ์สิทธิ์ นำเกรงขามในพระเชษฐานภาพของพระมหากษัตริย์ ซึ่งลักษณะเช่นนี้ได้ดำรงมาเป็นเวลานาน อันทำให้สถาบันกษัตริย์มีความเป็นสถาบันสูง ฉะนั้นคุณสมบัติประการนี้จึงนับว่าสำคัญ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ได้ทรงสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่สถาบัน โดยการนำของเดิมมาใช้ เริ่มตั้งแต่การปราบดาภิเษก บรมราชาภิเษก พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการก่อสร้างพระบรมมหาราชวัง ดังกล่าวมาแล้ว พระราชพิธีย่อมถือได้ว่าพระองค์ทรงใช้ของเดิมที่มีอยู่ (แต่ไม่เน้นมาก) ต่อมาในภายหลังอันเป็นช่วงเวลาที่พระราชอำนาจของพระองค์ ในฐานะเป็นกษัตริย์มีความมั่นคงมากขึ้น ซึ่งเป็นเวลาที่จะต้องสร้างสถาบันกษัตริย์ให้มั่งพระเชษฐานภาพจดตั้งในสมัยสุโขทัยและอยุธยา พระองค์จึงทรงริเริ่มที่จะสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่สถาบันกษัตริย์ เช่น การสร้างวรรณกรรมเพื่อสะท้อนให้เห็นว่าพระองค์คือพระราม หรือการห้ามการแต่งกาย (เล่นละครคน) ที่คล้ายคลึงกับฉลองพระองค์ดังกล่าวมาแล้ว เป็นต้น

สรุป

อีกสิ่งหนึ่งที่เป็นสิ่งเร่งด่วนที่รัชกาลที่ 1 ทรงกระทำหลังจากการปราบดาภิเษกแล้ว คือ การสร้างความเป็นธรรมราชาแก่พระองค์ ทั้งนี้เพราะว่าความเป็นธรรมราชาเป็นคุณสมบัติของ กษัตริย์ที่ปรากฏในหลักการของพุทธศาสนา อันเป็นสิ่งที่ประชาชนยอมรับนับถืออยู่แล้ว ฉะนั้น การสร้างความเป็นธรรมราชาแก่พระองค์จึงเท่ากับการสร้างความชอบธรรมทางการเมือง อันเป็นทรัพยากรทางอำนาจ

การนำเอาธรรมราชามาเป็นคุณสมบัติของรัชกาลที่ 1 นั้น ดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่ต้องการ ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า กษัตริย์ที่มีได้เป็นธรรมราชาอย่างพระเจ้ากรุงธนบุรี ทำให้บ้านเมืองขาด ความสงบเรียบร้อย ดังเห็นได้จากมีการกล่าวโจมตีพระเจ้ากรุงธนบุรีไปในทางที่ไม่ดี โดยการ กล่าวหาว่าทำให้ศาสนาทรุดโทรม พระสงฆ์ขาดวินัย

รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างทรัพยากรทางอำนาจโดยทรงสร้างความเป็นธรรมราชาแก่พระองค์ ด้วยการประกาศพระราชปณิธานที่จะปกครองโดยธรรม อันเปรียบเสมือนสัญญาประชาคมที่ทรงมอบให้ แก่ประชาชน ทรงแสดงความเป็นธรรมชาติโดยการปฏิบัติธรรมให้เป็นบรรทัดฐานในพระราชกรณียกิจ ประจำวัน ทรงทำนุบำรุงหรืออุปถัมภ์พระศาสนาด้วยการส่งเคราะห์สงฆ์มิให้ขาดเหลือในปัจจัย 4 ทรง ปฏิสังขรณ์หรือบูรณะวัดวาอาราม และพระพุทธรูปที่ชำรุดทรุดโทรมให้คืนสภาพดีขึ้นใหม่

ทรงสร้างวรรณกรรมทางพุทธศาสนาขึ้นมา เพื่อเน้นย้ำความเป็นธรรมราชาของพระองค์ ให้แน่นแฟ้น และฝังรากลึกกลงไปในสังคม และวรรณกรรมนี้มีได้มุ่งแต่จะเน้นประกาศความเป็น ธรรมราชา เฉพาะในไทยเท่านั้น หากแต่ยังทำให้ครอบคลุมเหนือดินแดนประเทศราช ซึ่งเป็น การสะท้อนให้เห็นว่า พระองค์ต้องการประกาศความเป็นจักรพรรดิราชาอย่างชัดเจนด้วย

การสร้างอำนาจโดยการใช้ความเป็นธรรมราชาเป็นคุณสมบัติของรัชกาลที่ 1 นั้น ถือ ได้ว่า เป็นการสร้างอุดมการณ์ทางการเมืองแบบธรรมราชาด้วย การเผยแพร่อุดมการณ์นี้ ตัวจักร สำคัญอันเป็นกลไกที่จะทำการแพร่อุดมการณ์นี้แก่ประชาชนอย่างได้ผล นั่นคือ องค์กรสงฆ์ ซึ่งเป็น สถาบันทางศาสนาที่มีบทบาทสูงมาก เพราะพระเป็นบุคคลชั้นหนึ่งที่ประชาชนยอมรับฟังความคิดเห็น พระเป็นผู้ใกล้ชิดกับประชาชน จากความสำคัญของสถาบันสงฆ์ดังกล่าว รัชกาลที่ 1 ทรงใช้ พระราชอำนาจไปจัดการปรับปรุง และควบคุมพระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์สามารถเผยแพร่อุดมการณ์ ทางการเมือง ตามที่พระองค์ต้องการได้ สิ่งที่รัชกาลที่ 1 ทรงกระทำเพื่อให้องค์กรสงฆ์สนอง พระราโชบายคือ ทำการเปลี่ยนแปลงผู้นำสูงสุดของสงฆ์ โดยเอาพระที่เป็นของพระเจ้ากรุงธนบุรี ออกแล้ว ทรงแต่งตั้งพระที่พระองค์ทรงคุ้นเคยเป็นสมเด็จพระสังฆราชแทน รัชกาลที่ 1 ทรงใช้ พระราชอำนาจออกกฎหมายมาควบคุมความประพฤติของสงฆ์ ให้อยู่ในหลักธรรม ซึ่งหลักธรรมนี้

สะท้อนออกมาอย่างชัดเจนว่าเป็นหลักธรรมที่เน้นพระพุทธศาสนาแบบเหตุผลนิยม อันเป็นหลักธรรมที่มีความสอดคล้องกับอุดมการณ์แบบธรรมราชา กฎหมายระบุชัดเจนว่าให้สงฆ์บวชมาเพื่อเล่าเรียน ซึ่งชี้ให้เห็นว่า รัชกาลที่ 1 ทรงบังคับผ่านกฎหมายให้สงฆ์ ได้ศึกษาธรรมอันเป็นการใช้อำนาจผ่านระบบการศึกษา ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่งของการใช้อำนาจที่ได้ผล กฎหมายนั้นนอกจากจะบังคับพระสงฆ์แล้วยังได้บังคับฆราวาสมิให้ทำการใด ๆ ที่ส่งเสริมให้สงฆ์ผิดพระธรรมวินัยอีกด้วย

การสร้างความเป็นธรรมราชาของรัชกาลที่ 1 อีกประการหนึ่งคือ การสังคายนาพระไตรปิฎก อันเป็นภารกิจที่สำคัญมากสำหรับธรรมราชา ภารกิจนี้ธรรมราชา องค์สำคัญของโลกได้ทำมาแล้ว เช่น พระเจ้าอโศกมหาราช ฉะนั้นการที่รัชกาลที่ 1 ทรงทำการสังคายนา คือการบอกถึงความเป็นธรรมราชาอันยิ่งใหญ่ระดับโลก และการสังคายนาพระไตรปิฎกนี้ ยังเป็นโอกาสในอันที่ผู้ปกครองได้สอดแทรกอุดมการณ์ทางการเมืองเข้าไปด้วย การสังคายนาพระไตรปิฎกจึงให้ผลอย่างน้อย 2 ประการคือ การประกาศความเป็นธรรมราชา และการสอดใส่อุดมการณ์แบบธรรมราชา เพื่อผลแห่งการเผยแพร่แก่ประชาชนต่อไป

การสร้างอุดมการณ์แบบธรรมราชา เป็นสิ่งเร่งด่วนประการหนึ่งที่รัชกาลที่ 1 ทรงทำดังกล่าวแล้ว และการสร้างอุดมการณ์นี้เราจะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงสร้างตลอดรัชสมัยของพระองค์ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ พระองค์ทรงเน้นความเป็นธรรมราชาตลอดเวลา แม้ว่าวันเวลาแห่งการเสวยราชย์จะผ่านมาจากจุดแรกที่ทรงครองราชย์แล้วก็ตาม และนับว่าอุดมการณ์นี้เป็นสิ่งใหม่ที่รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างขึ้นมาเพราะในอดีต หากได้มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใด ทรงมีพระราชกรณียกิจเช่นนั้นไม่ ผลแห่งการสร้างและมีทรัพยากรทางอำนาจชนิดนี้ของรัชกาลที่ 1 นั้น กล่าวได้ว่า ได้ผลเป็นอย่างมาก โดยเห็นได้ชัดตั้งแต่แรกที่ทรงประกาศพระราชปณิธานเป็นพระธรรมราชา เพื่อแก้ไขปัญหาของสังคมที่ไม่สงบสุขในขณะนั้น และยิ่งได้ผลมากยิ่งขึ้น เมื่อทรงเน้นให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นธรรมราชาที่ชัดเจน (ในรูปธรรม เช่น พระราชกรณียกิจด้านต่าง ๆ) จนเป็นที่ยอมรับทั้งในราชธานีหัวเมือง และประเทศราช

ขณะที่ภาพความเป็นธรรมราชาของรัชกาลที่ 1 ปรากฏออกมานั้น เป็นช่วงเวลาที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผ่านมาด้วยเวลาอันสมควรแก่การที่สถาบันกษัตริย์มีความมั่นคงเข้มแข็งเช่นเดียวกันกับสมัยอยุธยา ความจำเป็นนี้จะอาศัยเฉพาะความเป็นธรรมราชาเพียงประการเดียวไม่ได้ ฉะนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องสร้างทรัพยากรอื่น ๆ เช่น ความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ ที่อาศัยหลักการของเทวราชา ซึ่งอิงศาสนาพราหมณ์เข้ามาเสริมสร้างพระบรมราชานภาพ เพื่อก่อให้เกิดความน่าเกรงขาม อันเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความศักดิ์สิทธิ์แก่สถาบันกษัตริย์